

MATRICULATION SANSKRIT SELECTIONS

PART II—POETRY

Revised Edition
(REPRINT)

080 c. u.
355/1

PUBLISHED BY THE
UNIVERSITY OF CALCUTTA
1938

Beu 1972

PRINTED IN INDIA

PRINTED AND PUBLISHED BY BHUPENDRALAL BANERJEE
AT THE CALCUTTA UNIVERSITY PRESS, SENATE HOUSE, CALCUTTA.

10.715

Reg. No. 10990—January, 1938—Y.

सूचौपत्रम्

१४५

रामायणम्—

१।	अथमुनि-पुत्रवधः	...	१
२।	वनाद् रामादीन् प्रत्यानितुमागतेन भरतेन सह रामस्य संवादः	...	७
३।	चन्द्रोदयवर्णनम्	...	१२
४।	रावणशक्त्याहतस्य लक्ष्मणस्य पुनरुत्थानम्		१४
५।	सीताविमर्जनम्	...	२०
६।	रामाश्लेषसभायां वाल्मीकिराज्ञया कुशी- लवयो रामायणगानम्, सीतायाः पातालप्रवेशश्च	...	३४
७।	लक्ष्मणवर्जनम्	...	४३

महाभारतम्—

१।	जतुगृहदाहः	...	५०
२।	सावित्र्युपाख्यानम्	...	६०
३।	विराटसभायां समवेतानां कृष्णादीनां युद्धविषये मन्त्रणा	...	८०
४।	शरणागत-रक्षणम्	...	८३

सूचीपत्रम्

पृष्ठम्

कथासरित्सागरः—

१। जीमूतवाहन-चरितम् ... १०२

विष्णुपुराणम्—

१। इन्द्रं प्रति दुर्वाससः श्रापः ... ११४

२। प्रह्लादचरितम् ... ११७

प्रवेशिका

रामायणम्

अश्वमुनि-पुत्रवधः

प्रतिबुद्धो मुहूर्तेन शोकोपहतचेतनः ।

अथ राजा दशरथः स चिन्तामभ्यपश्यत् ॥१॥

रामसख्यचयोद्येव विवासादासवोपमम् ।

आविवेशोपसर्गस्तं तमः सूर्यमिवासुरम् ॥२॥

सभार्ये हि गते रामे कौसल्या कौसलेश्वरः ।

विवसुरसितापाङ्ग्रीं स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ॥

स राजा रजनीं बह्वीं रामे प्रव्राजिते वनम् ।

अर्धरात्रे दशरथः सोऽस्मरद् दुष्कृतं कृतम् ॥३-४॥

स राजा पुत्रशोकार्त्तः स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ।

कौसल्या पुत्रशोकार्त्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥५॥

“यदाचरति कस्यापि शुभं वा यदि वाशुभम् ।

तदेव लभते भद्रे कर्ता कर्मजमात्मनः ॥६॥

गुरुलाघवमर्थानामारम्भे कर्मणां फलम् ।
 दीपं वा यो न जानाति स बाल इति होष्यते ॥७॥
 कश्चिदाश्रयणं क्त्वा पलाशांश्च निषिञ्चति ।
 पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्रुः स शोचति फलागमे ॥८॥
 अविज्ञाय फलं यो हि कर्म त्वेवानुधावति ।
 स शोचेत् फलवेलायां यथा किंशुकसेवकः ॥९॥
 सोऽहमाम्रवणं क्त्वा पलाशांश्च न्यषेचयम् ।
 रामं फलागमे त्यक्त्वा पलाच्छोचामि दुर्मतिः ॥१०॥
 लब्धशब्देन कीसत्वे कुमारेण धनुष्यता ।
 कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतम् ॥११॥
 तदिदं मेऽनुसम्प्राप्तं देवि दुःखं स्वयंकृतम् ।
 सम्प्रोहादिह बालेन यथा स्याद्वृत्तितं विषम् ॥१२॥
 यथान्यः पुरुषः कश्चित् पलाशैर्मोहितो भवेत् ।
 एवं मयाप्यविज्ञातं शब्दवेध्यमिदं फलम् ॥१३॥
 देव्यनूटा त्वमभवो युवराजो भवाम्यहम् ।
 ततः प्रावृडनुप्राप्ता ममीत्सुखविवर्धिनी ॥
 अपास्य हि रसान् भीमास्तथा च जगदंशुभिः ।
 परेताचरितां भीमां रविराचरते दिशम् ॥१४-१५॥
 चणमन्तर्दधे सद्यः सिग्धा ददृशिरि घनाः ।
 ततो जङ्गपिरे सर्वे मेकसारङ्गवर्हिणः ॥१६॥
 क्लिन्नपक्षोत्तराः स्राताः कच्छादिव पतत्रिणः ।
 हृष्टिवातावधूताग्रान् पादपानभिपेदिरे ॥१७॥

पतितेनाश्रसाच्छ्रुतः पतमानेन चासकृत् ।
 आश्रयी मत्तसारङ्गस्तोयराशिरिवाचलः ॥१८॥
 पाण्डुरावणवर्णानि स्त्रीतांसि विमलान्यपि ।
 सुसुवुर्गिरिधातुभ्यः सभस्मानि भुजङ्गवत् ॥१९॥
 तस्मिन्नतिसुखे काले धनुषानिषुमान् रघो ।
 व्याधामकृतसङ्कल्पः सरयूमन्वगां नदीम् ॥२०॥
 निपाने महिषं रात्रौ गजं वाभ्यागतं मृगम् ।
 अन्यथा स्थापदं किञ्चिज्जिघांसुरजितेन्द्रियः ॥२१॥

अथान्धकारि त्वशीवं जले कुम्भस्य पूर्यतः ।
 अचक्षुर्विषये धीवं वारणस्येव नर्दतः ॥२२॥
 ततोऽहं शरमुद्धृत्य दीप्तमाशौविषोपमम् ।
 शब्दं प्रति गजप्रेसुरभिलक्ष्यमपातयम् ॥२३॥
 अमुच्चं निशितं बाणमहमाशौविषोपमम् ।
 तत्र वागुषसि व्यक्ता प्रादुरासीद्वनौकसः ॥२४॥
 'हा हे'ति पततस्तोये बाणव्यधितमर्मणः ।
 तस्मिन्निपतिते भूमौ वागभूस्तत्र मानुषी ॥२५॥

'कथमस्मादिधे शस्त्रं निपतेच्च तपस्विनि ?
 प्रविविक्षां नदीं रात्रावुदाहारीऽहमागतः ॥२६॥
 इषुणाभिहतः केन कस्य वापकृतं मया ?
 ऋषेर्हि न्यस्तदण्डस्य वने वन्येन जीवतः ।
 कथं नु शस्त्रेण वधो मदिधस्य विधीयते ? ॥२७॥

जटाभारधरस्यैव वल्कलाजिनवाससः ।

को वधेन ममार्थी स्यात् किं वास्थापकृतं मया ? ॥२८॥

एवं निष्फलमारब्धं केवलानर्थसंहितम् ।

न कश्चित् साधु मन्येत यद्येव गुरुपातकम् ॥२९॥

नेमं तथानुशोचामि जीवितक्षयमात्मनः ।

मातरं पितरश्चोभावनुशोचामि महधे ॥३०॥

तदेतन्निष्ठुनं त्वहं चिरकालभृतं मया ।

मयि पञ्चत्वमापन्ने कां हर्त्तिं वर्तयिष्यति ? ॥३१॥

तद्वौ च मातापितरावहश्चैकेषुणा हतः ।

केन स निहताः सर्वे सुबालेनाकृतात्मना ? ॥३२॥

तां गिरं करुणां श्रुत्वा मम धर्मानुकाङ्क्षिणः ।

कराभ्यां सशरं चापं व्यधितस्यापतद्भुवि ॥३३॥

तस्याहं करुणां श्रुत्वा ऋषेर्विलपतो निशि ।

सम्भ्रान्तः शोकवेगेन भृशमासं विचेतनः ॥३४॥

तं देशमहमागम्य दीनसत्त्वः सुदुर्मनाः ।

अपश्यमिषुणा तीरे सरयास्तापसं हतम् ॥

अवकीर्णजटाभारं प्रविद्धकलसोदकम् ।

पांशुशीणितदिग्धाङ्गं शयानं शल्यवेधितम् ॥३५-३६॥

स मामुद्दीक्ष्य नेत्राभ्यां वस्तुमस्वस्यचेतनम् ।

समुवाच वचः क्रूरं दिधक्षन्निव तेजसा ॥३७॥

‘किं तवापकृतं राजन् वने निवसता मया ।

जिहीर्षुर्गर्भो गुर्वर्थे यदहं ताडितस्त्वया ? ॥३८॥

रामायणम्

१

एकेन खलु बाणेन समंख्यभिहतं मयि ।
 दावन्धौ निहतौ वृद्धौ माता जनयिता च मे ॥३८॥
 तौ नूनं दुर्बलावन्धौ मत्प्रतीची पिपासितौ ।
 चिरमार्शा कृता कष्टां तृष्णां सन्धारयिष्यतः ॥३९॥
 न नूनं तपसो वास्ति फलयोगः श्रुतस्य वा ।
 पिता यस्मां न जानीते शयानं पतितं भुवि ॥४०॥
 जानन्नपि च किं कुर्यादशक्तश्चापरिक्रमः ।
 भिद्यमानमिवाशक्तस्त्रातुमन्यो नगो नगम् ॥४१॥
 पितुस्त्वमेव मे गत्वा शीघ्रमाचक्ष्व राघव !
 न त्वामनुदहेत् क्रुद्धो वनमग्निरिवैधितः ॥४२॥
 इयमेकपदी राजन् यतो मे पितुराश्रमः ।
 तं प्रसादय गत्वा त्वं न त्वां सङ्कुपितः शपेत् ॥४३॥
 विशत्यं कुरु मां राजन् मर्म मे निशितः शरः ।
 रुषहि मृदु सीत्सेधं तीरमम्बुरयो यथा ॥४४॥
 सशस्त्रः क्लिश्यते प्राणैर्विशत्यो विनशिष्यति ।
 इति मामविशच्चिन्ता तस्य शल्यापकर्षणे ॥४५॥
 दुःखितस्य च दीनस्य मम योकातुरस्य च ।
 लक्षयामास स ऋषिचिन्तां मुनिमुतस्तदा ॥४६॥
 ताम्यमानं स मां कञ्छादुवाच परमार्थवित् ।
 सीदमानो विह्वलाङ्गोऽचेष्टमानो गतः क्षयम् ॥४७॥
 'संस्तभ्य शीकं धैर्येण स्थिरचित्तो भवाम्यहम् ।
 अद्भ्यहत्याकृतं तापं हृदयादपनीयताम् ॥४८॥

प्रवेशिका

न द्विजातिरहं राजन् मा भूत् ते मनसो व्यथा ।

शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो नरवराधिप' ॥५०॥

इतीव वदतः कृच्छ्राद्याणाभिहतमर्मणः ।

विघूर्णतो विचेष्टस्य वेपमानस्य भूतले ॥

तस्य त्वाताम्यमानस्य तं बाणमहमुद्धरम् ।

स मामुदीक्ष्य सन्धस्तो जहौ प्राणांस्तपोधनः ॥५१-५२॥

जलार्द्रगात्रस्तु विलप्य कृच्छ्रं

मर्मव्रणं सन्ततमुष्णसन्तम् ।

ततः सरयुं तमहं शयानं

समीक्ष्य भद्रे सुभृशं विषस्यः" ॥५३॥

वनाद् रामादीन् प्रत्यानेतुमागतेन भरतेन सह रामस्य संवादः^१

ततः पुरुषसिंहानां हतानां तैः सुहृदणैः ।
शोचतामिव रजनी दुःखेन व्यत्यवर्तत ॥१॥
रजन्यां सुप्रभातायां भ्रातरस्ते सुहृद्भूताः ।
मन्दाकिन्यां द्रुतं जप्यं कृत्वा राममुपागमन् ॥२॥
तूष्णीं ते समुपासीना न कस्यत्किञ्चिदब्रवीत् ।
भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत् ॥३॥

“सात्त्विता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम ।
तद्दामि तवैवाहं भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ॥४॥
महतीवाम्बुवेगीन भिन्नः सेतुर्जलागमे ।
दुरावारं त्वदन्धेन राज्यखण्डमिदं महत् ॥५॥
गतिं खर इवाश्वस्य तार्क्ष्यस्येव पतन्निषः ।
अनुगन्तुं न शक्तिर्मे गतिं तव महीपते ! ॥६॥
सुजीवं नित्यशस्तस्य यः परैरुपजीव्यते ।
राम । तेन तु दुर्जीवं यः परानुपजीवति ॥७॥
यथा तु रोपितो वृक्षः पुरुषेण विवर्धितः ।
अस्वकेन दुरारोहो रुटस्कन्धो महाद्रुमः ॥

स यथा पुष्पितो भूत्वा फलानि न विदर्शयेत् ।

स तां नानुभवेन्प्रीतिं यस्य हेतोः प्ररोपितः ॥

एषोपमा महाबाहो तमर्थं वेत्तुमर्हसि ।

यदि त्वमस्मान्मृषभो भर्ता मृत्यान् न श्राधि हि ॥८-१०॥

श्रेष्ठयस्त्वां महाराज पश्यन्त्वपराश सर्वशः ।

प्रतपन्तमिवादित्यं राज्ये स्थितमरिन्दमम् ॥११॥

तवानुयाने काकुत्स्थ मत्ता नन्दन्तु कुञ्जराः ।

चक्षुःपुरगता नार्यो नन्दन्तु सुसमाहिताः ॥१२॥

तस्य साध्वित्यमन्यन्त नागरा विविधा जनाः ।

भरतस्य वचः श्रुत्वा रामं प्रत्यनुयाचतः ॥१३॥

तमेव दुःखितं प्रेक्ष्य विस्मयन्तं यशस्विनम् ।

रामः कृतात्मा भरतं समाश्वासयदाम्भवान् ॥१४॥

“आत्मनः कामकारोऽस्ति पुरुषोऽयमनीश्वरः ।

इतश्चेतरतश्चैनं कृतात्मः परिकर्षति ॥१५॥

सर्वे जयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुष्कयाः ।

संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ॥१६॥

यथा फलानां पक्षानां नान्यत्र पतनाद्वयम् ।

एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्वयम् ॥१७॥

यथागारं दृढस्थूलं जीर्णं भूत्वावसीदति ।

तथैव सीदन्ति नरा जरामृत्युवशंगताः ॥१८॥

अत्येति रजनी या तु सा न प्रतिनिवर्तते ।

यात्येव यमुना पूर्वा समुद्रमुदकाकुलम् ॥१९॥

अहोरात्राणि गच्छन्ति सर्वेषां प्राणिनामिह ।
 आयुं हि क्षपयन्त्याशु यीर्षं जलमिवांशवः ॥२०॥
 आत्मानमनुशोच त्वं किमन्यमनुशोचसि ?
 आयुस्ते हीयते यस्य स्थितस्य च गतस्य च ॥२१॥
 सदैव मृत्युर्न जति सह मृत्युर्निषीदति ।
 गत्वा सुदीर्घमध्वानं सह मृत्युर्निवर्तते ॥२२॥
 गात्रेषु बलयः प्राप्ताः श्लेताश्चैव शिरोरुहाः ।
 अरया पुरुषो जीर्णः किं हि कृत्वा प्रभावयेत् ? ॥२३॥
 नन्दन्युदित आदित्ये नन्दन्यस्तमिते रवी ।
 आत्मनो नावबुध्यन्ते मनुष्या जीवितक्षयम् ॥२४॥
 हृष्यन्त्यृतुमुखं दृष्ट्वा नवं नवमिहागतम् ।
 ऋतूनां परिवर्तेन प्राणिनां प्राणसंक्षयः ॥२५॥
 यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महार्णवे ।
 समेत्य च व्यपेयातां कालमासाद्य कंचन ॥
 एवं भार्याश्च पुत्राश्च ज्ञातयश्च धनानि च ।
 समेत्य व्यवधावन्ति ध्रुवो ह्येषा विनाभवः ॥२६-२७॥
 नात्र कश्चिद्यथाभावं प्राणी समभिवर्तते ।
 तेन तस्मिन् सामर्थ्यं प्रेतस्थास्तनुशोचतः ॥२८॥
 यथा हि सार्धं गच्छन्तं ब्रूयात्कश्चित्पथि स्थितः ।
 अहमध्यागमिष्यामि पृष्ठतो भवतामिति ॥
 एवं पूर्वैर्गतो मार्गः पितृपैतामहो ध्रुवः ।
 तमापन्नः कथं शोचेद् यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥२९-३०॥

वयसः पतमानस्य स्रोतसो वाऽनिवर्तिनः ।
 आत्मा सुखे नियोक्तव्यः सुखभाजः प्रजाः स्मृताः ॥३१॥
 धर्मात्मा स शुभैः कृत्स्नैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ।
 धूतपापो गतः स्वर्गं पिता नः पृथिवीपतिः ॥३२॥
 मृत्यानां भरणाय तस्यैव प्रजानां परिपालनात् ।
 पर्यादानाच्च धर्मेण पिता नस्त्रिदिवं गतः ॥३३॥
 कर्मभिस्तु शुभेरिष्टैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ।
 स्वर्गं दशरथः प्राप्तः पिता नः पृथिवीपतिः ॥३४॥
 इष्टा बहुविधैर्यज्ञैर्भोगांश्चावाप्य पुष्कलान् ।
 उत्तमं चायुरासाद्य स्वर्गतः पृथिवीपतिः ॥३५॥
 आयुरुत्तममासाद्य भोगानपि च राघवः ।
 स न शोच्यः पिता तातः स्वर्गतः सत्कृतः सताम् ॥३६॥
 स क्षीणं मानुषं देहं परित्यज्य पिता हि नः ।
 दैवीमृद्धिमनुप्राप्तो ब्रह्मलोकविहारिणीम् ॥३७॥
 तं तु नैवंविधः कश्चिन्नाह्नः शोचितुमर्हति ।
 तद्विधो यद्विधश्चापि श्रुतवान् बुद्धिमत्तरः ॥३८॥
 एते बहुविधाः शोका विलापरुदिते तथा ।
 वर्जनीया हि धीरेण सर्वावस्थासु धीमता ॥३९॥
 स स्वस्थो भव मा शोचीर्यात्वा चावस तां पुरीम् ।
 तथा पित्रा नियुक्तोऽसि वशिना वदतां वर ॥४०॥
 यत्राहमपि तेनैव नियुक्तः पुण्यकर्मणा ।
 तत्रैवाहं करिष्यामि पितुरार्यस्य शासनम् ॥४१॥

न मया शासनं तस्य त्वक्तुं न्याय्यमरिंदम !

तत्त्वयापि सदा मान्यं स वै बन्धुः स नः पिता ॥४२॥

तद्वचः पितुरेवाहं संमतं धर्मचारिणः ।

कर्मणा पालयिष्यामि वनवासिन् राघव ! ॥४३॥

धार्मिकेणानृशंसेन भरेण गुरुवर्तिना ।

भवितव्यं भव्यात्तु । परलोकं जिगीषता ॥४४॥

आत्मानमनुतिष्ठ त्वं स्वभावेन नरर्षभ !

निशाम्य तु शुभं वृत्तं पितुर्देशरथस्य नः" ॥४५॥

इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा पितुर्निदेश-प्रतिपालनार्हम्

यवीयसं भ्रातरमर्थवच्च प्रभुर्मुद्गतादिरराम रामः ॥४६॥

—

चन्द्रोदयवर्णनम्^१

चन्द्रोऽपि साचिव्यमिवास्य^२ कुर्व्य-
स्तारागणैर्मध्यगतो विराजन् ।
ज्योत्स्नावितानेन वितत्य लोका-
नुत्तिष्ठतेऽनेकसहस्ररश्मिः ॥१॥

शङ्खप्रभं चीरमृणालवर्ण-
मुदत्तमानं व्यवभासमानम् ।
ददर्श चन्द्रं स कपिप्रवीरः
पोषूयमानं सरसीव हंसम् ॥२॥

ततः स मध्यं गतमंशुमन्तं
ज्योत्स्नावितानं मुहुरुदमन्तम् ।
ददर्श धीमान् भुवि भानुमन्तं
गोष्ठे हृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् ॥३॥

लोकस्य पापानि विनाशयन्तं
महोदधिं चापि समेधयन्तम् ।
भूतानि सर्वाणि विराजयन्तं
ददर्श शीतांशुमथाभियान्तम् ॥४॥

^१ सुन्दरकाण्डे—पञ्चमे सर्गे ।

^२ लङ्कायां सीतायां दृष्ट्वा स गतः इन्द्रमन्तः ।

या भाति सखीभुवि मन्दरस्या
 यथा प्रदोषेषु च सागरस्या ।
 तथैव तोयेषु च पुष्करस्या
 रराज सा चारुनिशाकरस्या ॥५॥
 हंसो यथा राजत-पन्नरस्यः
 सिंही यथा मन्दर-कन्दरस्यः ।
 वीरो यथा गर्वित-कुञ्जरस्य-
 चन्द्रोऽपि बभ्राज तथाम्बरस्यः ॥६॥
 स्थितः ककुद्यानिव तीक्ष्णशृङ्गो
 महाचलः श्वेत इवोर्ध्वशृङ्गः ।
 हस्तीव जाम्बूनद-बहुशृङ्गो
 विभाति चन्द्रः परिपूर्णशृङ्गः ॥७॥
 विनष्ट-शीताम्बु-सुषारपङ्को
 महाग्रहयाहविनष्टपङ्कः ।
 प्रकाशलक्ष्मणाययनिर्मलाङ्गो
 रराज चन्द्रो भगवान् शशाङ्कः ॥८॥
 शिलातलं प्राप्य यथा मृगेन्द्रो
 महारणं प्राप्य यथा गजेन्द्रः ।
 राज्यं समासाद्य यथा नरेन्द्र-
 स्तथा प्रकाशो विरराज चन्द्रः ॥९॥

रावणशक्तग्राहतस्य लक्ष्मणस्य पुनरुत्थानम्^१

शक्त्या निपातितं दृष्ट्वा रावणेन बलीयसा ।
 लक्ष्मणं समरे शूरं शोणितौघ-परिप्लुतम् ।
 स दत्त्वा तुमुलं युद्धं रावणस्य दुरात्मनः ।
 विसृजन्नेव वाणीघान् सुपेणमिदमब्रवीत् ॥१-२॥
 “एष रावणवीर्येण लक्ष्मणः पतितो भुवि ।
 सर्पवच्चेष्टते वीरो मम शोकमुदीरयन् ॥३॥
 शोणिताद्रमिमं वीरं प्राणेः प्रियतरं मम ।
 पश्यतो मम का शक्तिर्योद्धुं पर्याकुलात्मनः ॥४॥
 अयं स समरहावी भ्राता मे शुभलक्षणः ।
 यदि पश्यत्वमापवः प्राणैर्मै किं सुखेन वा ? ॥५॥
 लज्जतीव हि मे वीर्ये भ्रश्यतीव कराडनुः ।
 आयका व्यवसीदन्ति दृष्टिर्वाप्यवशं गता ॥६॥
 अवसीदन्ति गावाणि स्वप्नयानि मृणामिव ।
 चिन्ता मे जायते तीव्रा मुमूर्षा चोपजायते” ॥७॥

भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा रावणेन दुरात्मना ।
 विनिष्टनन्तं दुःखार्ते मर्मस्थभिहतं भृशम् ।
 परं विषादमापन्नो विललापाकुलेन्द्रियः ॥८॥

“भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं रणपांशुषु
 विजयोऽपि हि मे शूर ! न प्रियायोपकल्पते ।
 अचक्षुर्विषयचन्द्रः कां प्रीतिं जनयिष्यति ? ॥८॥
 किं मे युद्धेन ? किं प्राणैर्युद्धे कार्यं न विद्यते ।
 यत्नायं निहतः श्रेते रणमूर्धनि लक्ष्मणः ॥९॥
 यद्यैव मां वनं यात्समनुयाति महाद्युतिः ।
 सहमप्यनुयास्यामि तद्यैवेनं यमक्षयम् ॥१०॥
 देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च वाग्धवाः ।
 तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः ॥११॥
 सीतया किन्नु राज्येन लक्ष्मणेन विना मम ?
 किन्नु वक्ष्याम्यहं त्वत्त्वां सुमित्रां पुत्रवत्सलाम् ॥१२॥
 लपालम्भं न शङ्कामि सीदुं दत्तं सुमित्रया ।
 किन्नु वक्ष्यामि कौशल्या मातरं किन्नु केकयीम् ? ॥१३॥
 भरतं किन्नु वक्ष्यामि शत्रुघ्नं च महाबलम् ?
 सह तेन वनं यातो विना तेनागतः कथम् ? ॥१४॥
 इहैव मरणं श्रेयो न तु बन्धुविगर्हणम् ।
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतमन्यत्र जन्मनि ।
 येन मे धार्मिको भ्राता निहतश्चायतः स्थितः ? ॥१५॥
 हा भ्रातर्मनुजश्रेष्ठ ! शूराणां प्रवर ! प्रभो !
 एकाकी किन्नु मां त्यक्त्वा परलोकाय गच्छसि ? ॥१६॥

विलपन्तं च मां भ्रातः ! किमर्थं नावभाषसे ?
 सत्तिष्ठ, पश्य, किं शेषे ? दीनं मां पश्य चक्षुषा ॥१८॥
 शोकार्तस्थ प्रमत्तस्थ पर्वतेषु खनेषु च ।
 विषस्य महाबाहो ! समाश्वासयिता मम" ॥१९॥

राममेवं ब्रुवाणं तं शोकव्याकुलितेन्द्रियम् ।
 आश्वासयन्नुवाचेदं सुषेणः परमं वचः ॥२०॥
 "त्यजे मां नरशार्दूल ! बुद्धिं वैक्लव्यकारिणीम् ।
 शोकसम्भ्रननीं चिन्तां तुल्या बाणैश्चमूमुखे ॥२१॥
 नैव पद्मत्वमापन्नो लक्षणो लक्ष्मिवर्धनः ।
 न ह्यस्य विकृतं वक्त्रं न च श्यामं न निष्पृभम् ॥२२॥
 सुप्रभं च प्रसन्नं च मुखमस्य निरीक्ष्यताम् ।
 पद्मपत्रतलौ हस्तौ, सुप्रसन्ने च लोचने ॥२३॥
 नेदृशं दृश्यते रूपं गतासूनां विशाभ्यते !
 विषादं मा कृथा वीर ! सप्राणोऽयमरिन्दमः ॥२४॥
 आख्याति तु प्रसुप्तस्य स्रस्तगावस्य म्रूनले ।
 सोच्छासं हृदयं वीर ! कम्पमानं मुहुर्मुहुः" ॥२५॥

एवमुक्त्वा महाप्राज्ञः सुषेणो राघवं वचः ।
 समीपस्थमुवाचेदं हनुमन्तं महाकपिम् ॥२६॥
 "सौम्य ! शीघ्रमिती गत्वा शैलमोषधिपर्वतम् ।
 दक्षिणे शिखरे जातां महीषधिमिहानय ॥२७॥

विशत्यकरणीं नाम्ना सावर्ण्यकरणीं तथा ।
सञ्जीवकरणीं वीर ! सञ्धानीं च महौषधिम् ।
सञ्जीवनार्थं वीरस्य लक्ष्मणस्य त्वमानय” ॥२८॥

इत्येवमुक्तो हनुमान् गत्वा चौषधिपर्वतम् ।
चिन्तामभ्यगमच्छीमानजानंस्तु महौषधिम् ॥२८॥
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना मारुतेरमिनोजसः ।
“इदमेव गमिष्यामि गृहीत्वा शिखरं गिरेः ॥२९॥
अस्मिंस्तु शिखरे जातामौषधिं तां सुखावहाम् ।
प्रतर्केणावगच्छामि सुपेणो ह्येवमब्रवीत् ॥३०॥
अगृह्य यदि गच्छामि विशत्यकरणीमहम् ।
कालान्ययेन दोषः स्याद् वैक्तव्यं च महद् भवेत्” ॥३१॥
इति सच्चिन्त्य हनुमान् गत्वा विप्रं महाबलः ।
आसाद्य पर्वतश्रेष्ठं त्रिः प्रकम्प्य गिरेस्तटम् ।
फुल्लनानातरुगणं समुत्पाद्य महाबलः ।
गृहीत्वा हरिशार्दूलो हस्ताभ्यां समतोलयत् ॥३२-३४॥
स नीलमिव जीमूतं तोयपूर्णं नभस्तलात् ।
उत्पपात गृहीत्वा तु हनुमान् शिखरं गिरेः ॥३५॥

समागम्य महावेगः सशस्य शिखरं गिरेः ।
विशम्य किञ्चिदनुमान् सुपेणमिदमब्रवीत् ॥३६॥
“ओषधीं नावगच्छामि तामहं हरिपुङ्गव !
तदिदं शिखरं कृत्स्नं गिरेस्तस्याहृतं मया” ॥३७॥

एवं कथयमानं तु प्रशस्य पवनात्मजम् ।

सुषेणो वानरश्रेष्ठो जयाहोत्पाद्य चौषधिम् ॥३८॥

विस्मितास्तु बभूवुस्ते सर्वे वानरयूथपाः ।

दृष्ट्वा तु हनुमत्कर्म सुरैरपि सुदुष्करम् ॥३९॥

ततः सहोदयित्वा तामौषधिं वानरोत्तमः ।

लक्ष्मणस्य ददौ नस्तः सुषेणः सुमहाद्युतिः ॥४०॥

सशल्यः स समाघ्राय लक्ष्मणः परवीरहा ।

विशल्यो विरुजः शीघ्रमुदतिष्ठन्महीतलात् ॥४१॥

तमुत्थितं तु हरयो भूतलाग्रेक्ष्य लक्ष्मणम् ।

“साधु साध्वि”ति सुप्रीता लक्ष्मणं प्रत्यपूजयन् ॥४२॥

“एहोही” त्यब्रवीद्रामो लक्ष्मणं परवीरहा ।

सखजे गाढमालिङ्ग्य बाष्पपर्याकुलेक्ष्णः ॥४३॥

अब्रवीच्च परिष्वज्य सौमित्रं राघवस्तदा ।

“दिष्ट्या त्वां वीर ! पश्यामि मरणात् पुनरागतम् ॥४४॥

न हि मे जीवितेनार्यः सीतया च, जयेन वा ।

को हि मे जीवितेनार्यस्त्वयि पशुत्वमागते ?” ॥४५॥

इत्येवं ब्रुवतस्तस्य राघवस्य महात्मनः ।

खिन्नः शिथिलया वाचा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥४६॥

“तां प्रतिष्ठां प्रतिज्ञाय पुरा सत्यपराक्रम ।

लघुः कश्चिदिवासस्त्वो मैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥४७॥

न हि प्रतिष्ठां कुर्वन्ति वितथा सत्यवादिनः ।

श्लक्ष्णं हि महत्त्वस्य प्रतिष्ठा-परिपालनम् ॥४८॥

नैराश्रमुपगन्तुं च नालं ते मत्कृतेऽनघ ।
 वधेन रावणस्याद्य प्रतिज्ञामनुपालय ॥४८॥
 न जीवन् यास्यते शत्रुस्तव बाणवशे गतः ।
 नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य सिंहस्येव महागजः ॥५०॥
 अहं तु वधमिच्छामि शीघ्रमस्य दुरात्मनः ।
 यावदस्ते न यात्येष कृतकर्मा दिवाकरः ॥५१॥
 यदि वधमिच्छसि रावणस्य संख्ये
 यदि च कृता हि तवेच्छसि प्रतिज्ञाम् ।
 यदि तव राजसुताभिलाष आर्य !
 कुरु च वचो मम शीघ्रमद्य वीर !” ॥५२॥

सीताविसर्जनम्

विदुष्य तु सुहृदगं बुद्ध्या निखित्य राघवः ।
 समीपे हाःस्थमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥१॥
 “शीघ्रमानय सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ।
 भरतश्च महाभागं शत्रुघ्नमपराजितम्” ॥२॥

रामस्य वचनं श्रुत्वा हाःस्थो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ।
 लक्ष्मणस्य गृहं गत्वा प्रविवेशानिवारितः ॥३॥
 उवाच सुमहात्मानं वर्धयित्वा कृताञ्जलिः ।
 “द्रष्टुमिच्छति राजा त्वां, गम्यतां तत्र मा चिरम्” ॥४॥
 “वाट”मित्येव सौमित्रिः श्रुत्वा राघवशामनम् ।
 प्राद्रवद्रव्यमारुह्य राघवस्य निवेशनम् ॥५॥
 प्रयान्तं लक्ष्मणं दृष्ट्वा हाःस्थो भरतमन्तिकाम् ।
 उवाच भरतं तत्र वर्धयित्वा कृताञ्जलिः ॥
 विनयावनतो भूत्वा. “राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति” ॥६॥
 भरतस्तु वचः श्रुत्वा हाःस्थाद्रामसमीरितम् ।
 उत्पपातासनात्तूर्णं पद्ममेव महाबलः ॥७॥
 दृष्ट्वा प्रयान्तं भरतं त्वरमाणः कृताञ्जलिः ।
 शत्रुघ्नभवनं गत्वा ततो वाक्यमुवाच ह ॥८॥

“एष्टागच्छ रघुश्रेष्ठ, राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
गतो हि लक्ष्मणः पूर्वं भरतश्च महाययाः” ॥८॥
श्रुत्वा तु वचनं तस्य शत्रुघ्नः परमासनात् ।
शिरसा वन्द्य धरणीं प्रणयौ यत्र राघवः ॥९॥

दाःस्यस्वागम्य रामाय सर्वानेव कृताञ्जलिः ।
निवेदयामास तथा भ्रातॄन् स्वान् समुपस्थितान् ॥१०॥
कुमारानागताञ् श्रुत्वा चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियः ।
अवाङ्मुखो दीनमना दाःस्यं वचनमब्रवीत् ॥११॥
“प्रवेशय कुमारांस्त्वं मत्समीपं त्वरान्वितः ।
एतेषु जीवितं मह्यमेते प्राणप्रिया मम” ॥१२॥

प्राञ्जसास्ते नरेन्द्रेण कुमाराः शुक्लवाससः ।
प्रह्लाः प्राञ्जलयो भूत्वा विविशस्ते समाहिताः ॥१३॥
ते तु दृष्ट्वा मुखं तस्य सग्रहं शशिनं यथा ।
सभ्यागतमिवादित्यं प्रभया परिवर्जितम् ॥
बाध्यपूर्णे च नयने दृष्ट्वा रामस्य धीमतः ।
हतशीर्षं यथा पद्मं मुखं वीक्ष्य च तस्य ते ॥
ततोऽभिवाद्य त्वरिताः पादौ रामस्य मूर्धभिः ।
तस्युः समाहिताः सर्वे रामस्त्वश्रूण्यवर्तयत् ॥१४॥

तान् परिष्वज्य बाहुभ्यामुत्थाप्य च महाबलः ।
“प्रासनेष्वासते”त्युक्त्वा ततो वाक्यं जगाद ह ॥१५॥
“भवन्तो मम सर्वस्वं भवन्तो जीवितं मम ।
भवद्भिश्च कृतं राज्यं पालयामि नरेश्वराः ॥१६॥

भवन्तः कृतशास्त्रार्था बुद्ध्या च परिनिहिताः ।

सम्भूय च मदर्थोऽयमन्वेष्टव्यो नरेश्वराः ।” ॥२०॥

तथा वदति काकुत्स्थे अवधानपरायणाः ।

सहिम्नमनसः सर्वे किन्तु राजाभिधास्यति ॥२१॥

तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां दीनचेतसाम् ।

उवाच वाक्यं काकुत्स्थो मुखेन परिशुष्यता ॥२२॥

“सर्वे शृणुत, भद्रं वो, मा कुर्वध्वं मनोऽन्यथा ।

पौराणां मम सीतायां यादृशी वर्तते कथा ॥२३॥

पौरापवादः सुमहान्स्तथा जनपदस्य च ।

वर्तते मयि वीभत्सा सा मे मर्माणि कलति ॥२४॥

अहं किल कुले जात इच्छाकूणां महात्मनाम् ।

सीतापि सत्कुले जाता जनकानां महात्मनाम् ॥२५॥

जानासि त्वं यथा सौम्य दण्डके विजने वने ।

रावणेन हृता सीता स च विध्वंसितो मया ॥२६॥

तत्र मे बुद्धिरुत्पन्ना जनकस्य सुतां प्रति ।

‘अवोषितामिमां सीतामानयेयं कथं पुरीम् ?’ ॥२७॥

प्रत्ययार्थं ततः सीता विवेश ऊलनं तदा ।

प्रत्यक्षं तत्र सौमित्रे देवानां हव्यवाहनः ॥

अपापां मैथिलीमाह, वायुश्चाकाशगोचरः ।

चन्द्रादित्यौ च शंभौ सुराणां सन्निधौ पुरा ।

ऋषीणाञ्चैव सर्वेषामपापां जनकात्मजाम् ॥२८-२९॥

एवं शुद्धसमाचारा देवगन्धर्वसन्निधौ ।
 सङ्गाहीपे महेन्द्रेण मम हस्ते निवेदिता ॥३०॥
 अन्तरात्मा च मे वेत्ति सीतां गुहां यशस्विनीम् ।
 ततो गृहीत्वा वेदेहीमथो ध्यामहमागतः ॥३१॥
 अयन्तु मे महान् वादः शोकश्च हृदि वर्तते ।
 पीरापवादः सुमहांस्तथा जनपदस्य च ॥३२॥
 अकीर्तिर्यस्य गीयेत लोके भूतस्य कस्यचित् ।
 एतत्प्रेवाधमांशोकान् यावच्छब्दः प्रकीर्त्यते ॥३३॥
 अकीर्तिर्निन्द्यते देवैः कीर्तिर्लोकेषु पूज्यते ।
 कीर्त्यर्थं तु समारम्भः सर्वेषां सुमहात्मनाम् ॥३४॥
 अप्यहं जीवितं जह्यां युष्मान् वा पुरुषर्यभाः ।
 अपवादभयाहीनः किं पुनर्जनकात्मजाम् ॥३५॥
 तस्माद्वयस्तः पश्यन्तु पतितं शोकसागरे ।
 न हि पश्याम्यहं भूतं किञ्चिदुःखमतोऽधिकम् ॥३६॥
 शतत्वं प्रभाते सीमिते सुमन्त्राधिष्ठितं रथम् ।
 आरुह्य सीतामारोप्य विषयान्ते समुत्सृज ॥३७॥
 गङ्गायास्तु परे पारे वाल्मीकेषु महात्मनः ।
 आश्रमो दिव्यसङ्गाशस्तमसातीरमाश्रितः ॥३८॥
 तत्रैतां विजने देशे विसृज्य रघुनन्दन !
 शीघ्रमागच्छ सीमिते, कुरुष्व वचनं मम ॥३९॥
 न चास्मिन् प्रतिवक्तव्यः सीतां प्रति कथञ्चन ॥४०॥

तस्मात्त्वं गच्छ सीमिते, नात्र कार्या विचारणा ।

अप्रीतिर्हि परा मह्यं त्वयेतत्प्रतिवारिते ॥४१॥

शापिता हि मया यूयं पादाभ्यां जीवितेन च ।

ये मां वाक्यान्तरे द्रुगुरनुनतुं कष्टञ्चन ।

अहिता माम् ते नित्यं मदभीष्टविघातनात् ॥४२॥

मानयन्तु भवन्तो मां यदि मच्छासने स्थिताः ।

इतोऽद्य नीयतां सीता कुरुष्व वचनं मम ॥४३॥

पूर्वमुक्तोऽहमनया 'गङ्गातीरेऽहमाश्रमान् ।

पश्येयमि'ति तस्याश्च कामः संपत्त्यतामयम्" ॥४४॥

एवमुक्ता तु काकुत्स्थो वाच्यं च पिहितेक्ष्णः ।

संविवेश स धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ।

शोकमंविग्नेहृदयो लिशङ्कास यथा दिपः ॥४५॥

ततो रजन्या व्युष्टार्या सस्त्रणो दीनचेतनः ।

सुमन्त्रमग्रवीहायुगं मुखेन परिशुष्यता ॥४६॥

"सारथे, तुरगाञ्च शीघ्रान् योजयस्व रथोत्तमे ।

स्वास्तीर्णं राजवचनात् सीतायाश्चासनं शुभम् ॥४७॥

सीता हि राजवचनादाश्रमं पुण्यकर्मणाम् ।

मया नेया महर्षीणां शीघ्रमानीयतां रथः ॥४८॥

सुमन्त्रस्तु "तथे"त्युक्ता युक्तं परमवाजिभिः ।

रथं सुरुचिरप्रस्थं स्वास्तीर्णं सुसुगन्धया ॥

पानीयोवाच सीमित्रं मित्राणां मामवर्धनम् ।

"रथोऽयं समनुप्राप्तो यत् कार्यं क्रियतां प्रभो" ॥४९-५०॥

एवमुक्तः सुमन्त्रेण राजवेश्मनि लक्ष्मणः ।
 प्रविश्य सीतामासाद्य ध्याजहार नरर्षभः ॥५१॥
 “त्वया किलैष नृपतिर्वरं वै याचितः पुरा ।
 नृपे च प्रतिज्ञातमाप्तमश्नाश्वमे प्रति ॥५२॥
 गङ्गातीरे ततो देवि, नृप्यीशामान्द्रमाब् शभान् ।
 शीघ्रं गत्वा तु वैदेहि शासनात् पार्थिवस्य नः ।
 चरण्ये सुनिभिर्जुष्टे चवनेया भविष्यसि” ॥५३॥

एवमुक्ता तु वैदेही लक्ष्मणेन महात्मना ।
 महर्षमनुलं लेभे गमनधाप्यरीचयत् ॥५४॥
 वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ।
 गृहीत्वा तानि वैदेही गमनायोपचक्रमे ॥५५॥
 “इमानि सुनिपत्नीनां दास्याम्यामरणान्यहम् ।
 वस्त्राणि च महार्हाणि धनानि विविधानि च” ॥५६॥

सीमित्रिस्तु “तद्ये”त्युक्ता रघुमारोप्य मेथिलीम् ।
 प्रययौ शीघ्रतुरगं रामस्यान्नामनुस्मरन् ॥५७॥
 अत्रवीक्ष्य तदा सीता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥५८॥
 “अशुभागि बह्वन्येव पश्यामि रघुनन्दन !
 नयनं मे स्फुरत्यस्य गात्रोत्कम्पस्य जायते ॥५९॥
 हृदयश्चैव सीमित्रे अस्त्रस्थमिव लक्ष्ये ।
 शीतसुखं परमं चापि अहृतिश्च परा मम ॥६०॥

शून्यामेव च पश्यामि पृथिवीं पृथुलोचन !
 अपि स्वस्ति भवेत्तस्य भ्रातुस्ते भ्रातृवत्सल ? ॥६१॥
 शत्रूणाञ्चैव मे वीर सर्वासामविशेषतः ।
 पुरे जनपदे चैव कुशलं प्राप्तिनामपि ? ॥६२॥
 इत्यञ्जलिहता सीता देवता अभ्ययाचत ।
 लक्ष्मणोऽर्थं ततः श्रुत्वा शिरसा वन्द्य मेघिलीम् ।
 “शिव”मित्यब्रवीद्दृष्टो हृदयेन विशुष्यता ॥६३॥

तती वासमुपागम्य गोमतीतीर आश्रमे ।
 प्रभाते पुनरुत्थाय सीमित्रिः सूतमब्रवीत् ॥६४॥
 “योजयस्व रथं शीघ्रमथ भागीरथीजलम् ।
 शिरसा धारयिष्यामि त्रियम्बक इवौजसा” ॥६५॥
 सोऽज्ञानं विचारयित्वा तु रथे युक्तान् मनीजवान् ।
 “आरोहस्व”ति वैदेहीं सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥६६॥
 सा तु सूतस्य वचनादारुरोह रथोत्तमम् ।
 सीता सीमित्रिणा सार्धं सुमन्त्रेण च धीमता ॥६७॥
 आससाद विशालाक्षी गङ्गां पापविनाशिनीम् ॥६८॥

अथार्धदिवसं गत्वा भागीरथ्या जलाशयम् ।
 निरीक्ष्य लक्ष्मणो दीनः प्ररुरोद महास्वनः ॥६९॥
 सीता तु परमायत्ता दृष्ट्वा लक्ष्मणमातुरम् ।
 उवाच वार्क्यं धर्मज्ञा, “किमिदं वदते त्वया ? ॥७०॥

आङ्गवीतीरमासाद्य चिराभिलषितं मम ।
 इष्यकाले किमर्थं मां विषादयसि लक्ष्मण ! ॥७१॥
 नित्यं त्वं रामपार्श्वेषु वर्तसे पुरुषर्षभ !
 कश्चिदिनाकृतस्तेन हिरात्रं शोकमागतः ॥७२॥
 ममापि दयितो रामो जीवितादपि लक्ष्मण !
 न चाहमेवं शोचामि, मेवं त्वं बालिशो भव ॥७३॥
 तारयस्व च मां गङ्गा, दर्शयस्व च तापसान् ।
 ततो मुनिभ्यो वाचांसि दास्याम्याभरणानि च ॥७४॥
 ततः कृत्वा महर्षीणां यथाहंमभिवादनम् ।
 तत्र चैकां निशामुष्य यास्यामस्तां पुरीं पुनः ॥७५॥
 ममापि पद्मपत्रार्चं सिंहीरस्कं कृषीदरम् ।
 त्वरते हि मनो द्रष्टुं रामं रमयतां वरम् ॥७६॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रमृण्व नयने शुभे ।
 नाविकानाह्वयामास लक्ष्मणः परवीरहा ।
 “इयञ्च सज्जा नी”चेति दायाः प्राञ्जलयोऽनुवन् ॥७७॥
 तितीर्षुल्लङ्घणो गङ्गा शुभां नावमुपारुहत् ।
 गङ्गां सन्तारयामास लक्ष्मणस्तां समाहितः ॥७८॥

अथ नावं सुविस्तीर्णा नैवादीं राघवानुजः ।
 आरुरोह समायुक्ता पूर्वमारोप्य मेघिलीम् ॥७९॥
 सुमन्त्रश्चैव “सरथं स्थीयतामि”ति लक्ष्मणः ।
 उवाच शोकसन्तप्तः “प्रयाही”ति च नाविकम् ॥८०॥

ततस्तूरसुपागम्य भागीरथ्याः स लक्ष्मणः ।
 उवाच मैथिलीं वाक्यं प्राञ्जलिर्वाप्यसंहतः ॥८१॥
 “इदं मे महच्छ्रुत्वा यस्मादायें धीमता ।
 अस्मिन्निमित्ते वेदेहि लोकस्य वचनीकृतः ॥८२॥
 श्रेयो हि भरणं मेऽद्य भृत्युर्वा यत् परं भवेत् ।
 न चास्मिन्नीदृशे कार्ये नियोज्यो लोकनिन्दिते ॥८३॥
 प्रसीद च न मे पापं कर्तुर्मर्हसि शोभने !”
 इत्यञ्जलिकृतो भूमौ निपपात स लक्ष्मणः ॥८४॥

रुदन्तं प्राञ्जलिं दृष्ट्वा काङ्क्षन्तं सृत्युमात्मनः ।
 मैथिली भृशसंविग्ना लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥८५॥
 “किमिदं नावगच्छामि, ब्रूहि तत्त्वेन लक्ष्मण !
 पश्यामि त्वां न च स्वस्थमपि क्षेमं महीपतेः ? ॥८६॥
 श्रापितोऽसि नरेन्द्रेण यत्त्वं सन्तापमागतः ।
 तद् ब्रूयाः सविधौ मह्यमहमाज्ञापयामि ते” ॥८७॥
 वेदेष्टा घोद्यमानस्तु लक्ष्मणो दीनचेतनः ।
 अवास्तुखो वाप्यगलो वाक्यमेतदुवाच ह ॥८८॥
 “श्रुत्वा परिषदो मध्ये ह्यपवादं सुदारुणम् ।
 पुरे जनपदे चैव त्वत्कृते जनकात्मजे ।
 रामः सन्तप्तहृदयो मां निवेद्य गृहं गतः ॥८९॥
 न तानि वचनीयानि मया देवि तवाग्रतः ।
 यानि राज्ञा हृदि ग्यस्तान्यमर्षात् पृष्ठतः कृतः ॥९०॥

सा त्वं त्यक्त्वा नृपतिना निर्दोषा मम सन्निधौ ।
 पौरापवादभीतेन याज्ञं देवि न तेऽन्यथा ॥८१॥
 चाश्रमान्तेषु च मया त्यक्तव्या त्वं भविष्यसि ।
 राघ्नः शासनमादाय तथैव किञ्च दौर्द्धदम् ॥८२॥
 तन्देतज्जाह्नवीतीरे मध्यर्षिणा तपोवनम् ।
 पुण्यञ्च रमणीयञ्च मा विषादं कथाः शुभे ! ॥८३॥
 राघ्नो दधरथस्यैव पितुर्मे मुनिपुङ्गवः ।
 सखा परमको विप्रो वाल्मीकिः सुमहाययाः ॥८४॥
 पादच्छायाभुपागम्य सुखमस्य महात्मनः ।
 उपासनपरेकाशा वस त्वं जनकात्मजे । ॥८५॥
 पतिव्रतात्वमाश्राय रामं कृत्वा सदा हृदि ।
 श्रेयस्तो परमं देवि तथा कृत्वा भविष्यति ॥८६॥
 लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दारुणं जनकात्मजा ।
 परं विषादमागम्य वैदेही निपपात ह ॥८७॥
 सा मुहूर्तमिवासंज्ञा बाष्पपर्याकुलेक्षणा ।
 लक्ष्मणं दीनया वाचा उवाच जनकात्मजा ॥८८॥
 “मामिकेयं तनुर्नूनं सृष्टा दुःखाय लक्ष्मण !
 धावा यस्यास्तथा मेऽद्य दुःखमूर्तिः प्रदृश्यते ॥८९॥
 किञ्च पापं कर्तुं पूर्वं को वा दारैर्वियोजितः ।
 याहं शहसमाचारा त्यक्त्वा नृपतिना सती ॥९०॥
 पुराहमाश्रमे वासं रामपादानुवर्तिनी ।
 अनुरुध्यापि सौमित्रे दुःखे च परिवर्तिनी ॥९१॥

सा कथं ह्याश्रमे सौम्य वतुस्यामि विजनीकृता ।
 आख्यास्यामि च कस्याहं दुःख दुःखपरायणा ॥१०२॥
 किमु वक्ष्यामि मुनिषु कर्म वामतुक्तं प्रभो !
 कस्मिन् वा कारणे त्यक्ता राघवेण महात्मना ॥१०३॥
 न खल्वद्यैव सौमिते जीवितं जाह्नवीजले ।
 त्वज्यं राजवंशस्तु भर्तुं मे परिहास्यते ॥१०४॥
 यथाज्ञं कुरु सौमिते, त्यज मां दुःखभागिनीम् ।
 निदेशे स्वीयतां राज्ञः नृणु चेदं वचो मम ॥१०५॥
 शत्रूणामविशेषेण प्राञ्जलिप्रयत्नेन च ।
 शिरसाभिनतो ब्रूयाः सर्वासामेव लक्ष्मण ! ॥१०६॥
 शिरसा वन्द्य चरणौ कुशलं ब्रूहि पार्थिवम् ।
 वक्तव्यस्यापि नृपतिर्धर्मेषु सुसमाहितः ॥१०७॥
 'जानासि च यथा शुद्धा सीता तत्त्वेन राघव ।
 भक्त्या च परया युक्ता या हिता तव नित्यशः ॥१०८॥
 अहं त्यक्ता च ते वीर अयथोभीरुणा जने ।
 यच्च ते वचनीयं स्यादपवादसमुत्थितम् ।
 मया हि परिहर्तव्यं त्व हि मे परमा गतिः' ॥१०९॥
 वक्तव्यस्यैव नृपतिर्धर्मेषु सुसमाहितः ॥११०॥
 'यथा भ्रातृषु वर्तेथास्तथा पौरेषु नित्यदा ।
 परमो ह्येव धर्मस्ते तस्मात् कीर्तिरनुत्तमा ॥१११॥
 यत्तु पौरजने राजन् धर्मेण समवाप्नुयात् ।
 अहन्तु नानुशोचामि स्वयरीरं नरर्षभ ॥११२॥

यथापवादं पौराणां तथैव रघुनन्दन !
 पतिर्हि देवता नार्याः पतिर्वन्धुः पतिर्गुरुः ॥११३॥
 प्राणैरपि प्रियं तस्माद्भर्तुः कार्यं विशेषतः ।
 इति महचनाद्रामो वक्तव्यो मम संशयः ॥११४॥
 एवं भुवन्त्या सीतायां सक्ष्मणी दीनचेतनः ।
 शिरसा वन्द्य धरणीं व्याहर्तुं न शयाक च ॥११५॥
 प्रदक्षिणञ्च तां कृत्वा रुदन्नेव महास्वनः ।
 ध्यात्वा मुहूर्तं तामाह, “किं मां वक्षसि शोभने ।
 दृष्टपूर्वं न ते रूपं पादौ दृष्टौ तवानवे ।
 कथमत्र हि पश्यामि रामेण रहिता वने” ॥११६-११७॥
 इत्युक्त्वा तां नमस्कृत्य पुनर्नावमुपारुहत् ।
 पारुहोऽपुनर्नावं नाविकक्षाभ्यचोदयत् ॥११८॥
 स गत्वा चोसरं तीरं शोकभारसमन्वितः ।
 संमूढ इव दुःखेन रथमध्यारुहद् ध्रुतम् ॥११९॥
 मुहुर्मुहुः परावृत्य दृष्ट्वा सीतामनायवत् ।
 चेष्टन्तीं परतीरस्थां सक्ष्मणः प्रययावद्य ॥१२०॥
 दूरस्थं रथमालोक्य सक्ष्मणञ्च मुहुर्मुहुः ।
 निरीक्ष्यमाणामुद्विग्नां सीतां शोकः समाविशत् ॥१२१॥
 सा दुःखभारावनता यश्चस्त्रिणी
 यशोधरा नाद्यमपश्यती सती ।
 वरोद सा वर्हिणनादिते वने
 महास्वनं दुःखपरायणा सती ॥१२२॥

सौतान्तु रुदतीं दृष्ट्वा ते तत्र मुनिदारकाः ।
 प्राद्ववन् यत्र भगवानास्ते वाल्मीकिरग्रधीः ॥१२३॥
 अभिवाद्य मुनेः पादौ मुनिपुत्रा महर्षये ।
 सर्वे निवेदयामासुस्तस्यास्तु रुदितस्वनम् ॥१२४॥
 “अदृष्टपूर्वा भगवन् कस्याप्येषा महात्मनः ।
 पत्नी श्रीरिव सम्भोहादिरीति विवृतानना ॥१२५॥
 भगवन्, साधु पश्येत्त्वं देवतामिव खाश्रुताम् ।
 नद्यास्तु तीरे भगवन्, वरस्त्री कापि दुःखिता ॥१२६॥
 दृष्टास्माभिः प्ररुदिता दृढं शोकपरायणा ।
 अनर्हा दुःखशोकाभ्यामेका दीना अनाथवत् ॥१२७॥
 न ह्येना मानुषीं विशः सत्क्रियास्याः प्रयुज्यताम् ।
 आश्रमस्याविदूरञ्च त्वामियं शरणं गता ।
 आतारमिच्छते साध्वी भगवंस्त्रातुमर्हसि” ॥१२८॥

तेषान्तु वचनं श्रुत्वा बुद्ध्या निश्चित्य धर्मवित् ।
 तपसा लब्धचक्षुषान् प्राद्ववद् यत्र मैथिली ॥१२९॥
 तं प्रयासमभिप्रेत्य शिष्या ह्येनं महामतिम् ।
 तन्तु देशमभिद्रुत्य किञ्चित् पङ्क्तं महामतिः ।
 अर्घ्यमादाय रुचिरं जाङ्गवीतीरमागमत् ।
 ददर्श राघवस्येष्टां सीतां पत्नीमनाथवत् ॥१३०-१३१॥

तां सीतां शोकभारार्तां वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः ।
 स्रवाच्च मधुरां वाणीं ह्लादयन्निव तेजसा ॥१३२॥

“सुधा दमरयस्य त्वं रामस्य महिषी प्रिया ।
जमकस्य सुता राज्ञः स्वागतं ते पतिव्रते ! ॥१३३॥
आयास्ती चासि विज्ञाता मया धर्मसमाधिना ।
कारणञ्चैव सर्वं मे हृदयेनोपलक्षितम् ॥१३४॥
तव चैव मङ्गाभागे विदितं मम तत्त्वतः ।
सर्वञ्च विदितं मङ्गलं त्रैलोके यदि वर्तते ॥१३५॥
अपार्णं वेद्मि सीते ते तपोलब्धेन चक्षुषा ।
विस्मया भव वेदेहि साम्प्रतं मयि वर्तसे ॥१३६॥
आश्रमस्थाविदूरे मे तापस्यस्तपसि स्थिताः ।
तास्वां वक्षे यथावत् सम्पासयिष्यन्ति नित्यशः ॥१३७॥
इदमर्थं प्रतीच्छ त्वं विस्मया विगतज्वरा ।
यथा स्वगृहमभ्येत्य विषादश्चैव मा कथाः” ॥१३८॥

श्रुत्वा तु भावितं सीता मुनेः परममरुतम् ।
मिरसा वन्द्य चरणौ “तद्ये”त्याह कृताञ्जलिः ॥१३९॥
तं प्रयातं मुनिं सीता प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ।
तं दृष्ट्वा मुनिमायान्तं वेदेष्टा मुनिपत्नयः ।
उपालम्भमुदा युक्ता वचनञ्चेदमब्रुवन् ॥१४०॥
“स्वागतं ते मुनिश्रेष्ठ, चिरस्यागमनस्य ते ।
अभिवादयामस्वां सर्वा, उच्यतां किञ्च कुर्महे” ॥१४१॥

तासां तद्वचनं श्रुत्वा बाल्मीकिरिदमब्रवीत् ।
“सीतेयं समनुप्राप्ता पत्नी रामस्य धीमतः ॥

सुधा दशरथस्यैवा जनकस्य सुता सती ।
 अपापा पतिना त्यक्ता परिणत्या मया सदा ॥१४२-१४३॥
 इमां भवन्त्यः पश्यन्तु स्नेहेन परमेण हि ।
 गौरवान्मम वाक्यान् पूज्या वोऽस्तु विशेषतः ॥१४४॥
 मुहुर्मुहुश्च वैदेहीं परिदाय महाययाः ।
 स्वमाश्रमं शिष्यहतः पुनरायान्महातपाः ॥१४५॥

रामाश्रुमेधसभायां वाल्मीकेराज्ञया कुशीलवयो
 रामायणगानम्, सीतायाः
 पातालप्रवेशश्च^१

तौ रजन्यां प्रभातायां स्नातौ द्रुतद्रुताग्रनौ ।
 यद्योक्तमृषिणा पूर्वं सर्वं ततोपगायताम् ॥१॥
 तां स शृण्वान् काकुत्स्थः पूर्वाचार्यं-विनिर्मिताम् ।
 अपूर्वां पाठ्यजातिञ्च गेयेन समलङ्घिताम् ॥२॥

प्रमाणैर्बहुभिर्बह्वां तन्वीलयसमन्विताम् ।
बालाभ्यां राघवः श्रुत्वा कौतूहलपरोऽभवत् ॥३॥

अथ कर्मान्तरे राजा समाह्वय महामुनिम् ।
पार्थिवांश्च नरव्याघ्रः पण्डितान् नैगमांस्तथा ॥
पौराणिकान् शब्दविदो ये हृदाश्च हिजातयः ।
स्वराणां लक्षणज्ञांश्च प्रोत्सुकान् हिजसस्तमान् ॥
पादाक्षरसमासज्ञांश्छन्दःसु परिनिष्ठितान् ।
कलामात्राविशेषज्ञान् ज्योतिषे च परं गतान् ॥
क्रियाकल्पविदश्चैव तथा कार्यविशारदान् ।
हेतूपचारकुशलान् हेतुकांश्च बहुश्रुतान् ॥
छन्दोविदः पुराणज्ञान् वैदिकान् हिजसस्तमान् ।
चित्रज्ञान् हस्तसूत्रज्ञान् नृत्यगीतविशारदान् ।
एतान् सर्वान् समाह्वय गातारौ समवेशयत् ॥४॥

तेषां संवदतां तत्र श्रोतॄणां हर्षवर्धनम् ।
गीयं प्रचक्रतुस्तत्र तावुभौ मुनिदारकौ ॥५॥
ततः प्रवृत्तं मधुरं गान्धर्वमतिमानुषम् ।
न च तृप्तिं ययुः सर्वे श्रोतारो गीयसम्पदा ॥६॥
दृष्ट्वा मुनिगणाः सर्वे पार्थिवाश्च महौजसः ।
पिबन्त इव चक्षुर्भिः पश्यन्ति स्म मुहुर्मुहुः ॥७॥
छातुः परस्परं चेदं सर्व एव समाहिताः ।
“उभौ रामस्य सहशौ विम्बाद् विम्बमिवोद्भूतौ ॥८॥

जटिलौ यदि न स्वातां न वल्कलधरो यदि ।

विशेषं नाधिगच्छामो गायतो राघवस्य च” ॥१३॥

ततोऽपराहसमये राघवः समभाषत ।

“अष्टादश सहस्राणि सुवर्णस्य महात्मनोः ।

अथच्छ शीघ्रं काकुत्स्थ ! यदन्यदभिकाङ्क्षितम्” ।

ददौ स शीघ्रं काकुत्स्थो बालयोर्वै पृथक् पृथक् ॥१४-१५॥

दीयमानं सुवर्णं तु नागृह्णातां कुशीलवौ ।

अचतुर्थ महात्मानो किमनेनेति विस्मितौ ॥१६॥

“अन्येन फलमूलेन निरतौ वनवासिनौ ।

सुवर्णेन हिरण्येन किं करिष्यावहे वने ?” ॥१७॥

तथा तयोः प्रवृत्तौः कौतूहलममन्विताः ।

श्रोतारश्चैव रामश्च सर्व एव सुविस्मिताः ॥१८॥

तस्य चैवागमं रामः काव्यस्य श्रोतुमुत्सुकः ।

अप्रच्छ मुमहातेजास्तावुभौ मुनिदारकौ ॥१९॥

“किम्प्रमाणमिदं काव्यं, का प्रतिष्ठा महात्मनः ?

कर्ता काव्यस्य महतः क्व चासौ मुनिपुङ्गवः ?” ॥२०॥

पृच्छन्तं राघवं वाक्यमूचतुर्मुनिदारकौ ।

“वाल्मीकिर्भगवान् कर्ता सम्प्राप्तो यज्ञसंविधम् ॥२१॥

आदिप्रभृति वै राजन् ! पञ्च सर्गशतानि च ।

काण्डानि षट् कृतानीह सोत्तराणि महात्मना ॥२२॥

कृतानि गुरुणास्माकमृषिणा चरितं तव ।

प्रतिष्ठा जीवितं यावत् तावत् सर्वस्य वर्तते ॥२३॥

यदि बुद्धिः कृता राजन् । श्रवणाय महारथ !
कर्मान्तरे घणीभूतस्तच्छृणुष्व सहानुजः” ॥२४॥

“वाढ”मिन्यब्रवीद्रामस्तौ चानुशाप्य राघवौ ।
प्रहृष्टौ जग्मतुः स्थानं यत्रास्तौ मुनिपुङ्गवः ॥२५॥

रामो बह्वन्यहान्येव तद् गीतं परमं शुभम् ।
शुश्राव मुनिभिः सार्द्धं पार्थिवैः सह वानरैः ॥२६॥

तस्मिन् गीते तु विज्ञाय सीतापुत्री कुशीलवौ ।
तस्याः परिषदौ मध्ये रामो वचनमब्रवीत् ॥२७॥

दूताञ् शुद्धसमाचारानाङ्गयात्ममनीषया ।
“महती ब्रूत गच्छध्वमितो भगवतोऽन्तिके ॥२८॥

‘यदि शुद्धसमाचारा यदि वा वीतकल्मषा ।
करोत्विहात्मनः शुद्धिमनुमान्य महामुनिम्’ ॥२९॥

हृन्दं मुनेषु विज्ञाय सीतायाश्च मनोगतम् ।
प्रत्ययं दातुकामायास्ततः शंसत मे सप्त ॥३०॥

श्वः प्रभाते तु शपथं मैथिली जनकात्मजा ।
करोतु परिषन्मध्ये शोधनार्थं समैव च” ॥३१॥

श्रुत्वा तु राघवस्यैतद्वचः परममद्भुतम् ।
दूताः सम्प्रययुर्वाटं यत्र वै मुनिपुङ्गवः ॥३२॥

ते प्रणम्य महात्मानं ज्वलन्तममितप्रभम् ।
कञ्चुस्ते रामवाक्यानि मृदूनि मधुराणि च ॥३३॥

तेषां तद्भाषितं श्रुत्वा रामस्य च मनोगतम् ।
विज्ञाय सुमहातेजा मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥३४॥

“एव” भवतु. भद्रं वो, यथा वदति राघवः ।
 तथा करिष्यते सीता, दैवतं हि पतिः स्त्रियः” ॥३५॥
 तथोक्ता मुनिना सर्वे राजदूता महौजसः ।
 प्रत्येत्य राघवं सर्वं मुनिपाक्यं वभाषिरे ॥३६॥

ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थः श्रुत्वा वाक्यं महात्मनः ।
 कृषींस्तत्र समेतांश्च राक्षसैवाभ्यभाषत ॥३७॥
 “भगवन्तः सशिष्या वै सानुगाश्च नराधिपाः ।
 पश्यन्तु सीताशपथं यश्चैवान्योऽपि काङ्क्षते” ॥३८॥
 तस्य तद् वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ।
 सर्वेषामृषिसुरव्याणां साधुवादो महानभूत् ॥३९॥
 राजानश्च महात्मानः प्रशंसन्ति स्म राघवम् ।
 “उपपन्नं नरश्रेष्ठ । त्वय्येव भुवि नान्यतः” ॥४०॥
 एवं विनिययं कृत्वा “श्लोभूत” इति राघवः ।
 विसर्जयामास तदा सर्व्वास्तान् शत्रुसूदनः ॥४१॥

तस्यां रजन्यां व्युष्टार्या यज्ञवार्तं गतो नृपः ।
 ऋषीन् सर्वान् महातेजाः शब्दापयति राघवः ॥४२॥
 अथ तत्र समाजग्मुर्मुनयः संश्रितव्रताः ।
 कौतूहलसमाविष्टाः सर्वे एव समन्ततः ॥४३॥
 राक्षसाश्च महावीर्या वानराश्च महाबलाः ।
 क्षत्रिया ये च शूद्राश्च वैश्याश्चैव सहस्रशः ॥४४॥
 नानादेशागताश्चैव ब्राह्मणाः संश्रितव्रताः ।
 सीताशपथवीक्षार्थं सर्वे एव समागताः ॥४५॥

तदा समागतं सर्वमश्मभूतमिवाचलम् ।
 श्रुत्वा मुनिवरस्तूर्णं ससीतः समुपागमत् ॥४६॥
 तमूर्ध्वं पृष्ठतः सीतां चन्वगच्छद्वाङ्मुखी ।
 रामं मनोगतं कृत्वा साश्रुनेत्रा कृताञ्जलिः ॥४७॥
 मां दृष्ट्वा श्रुतिमाधान्तीं ब्रह्माण्मनुगामिनीम् ।
 वाल्मीकेः पृष्ठतः सीतां साधुवादो महानभूत् ॥४८॥
 ततो हलहलाशब्दः सर्वेषामेवमाबभौ ।
 दुःखजन्मविशालेन शोकेनाकुलितात्मनाम् ॥४९॥
 “साधु रामे”ति केचित्तु “साधु सीते”ति चापरे ।
 “उभावेव” च तत्रान्ये प्रेक्षकाः सम्पचुकुशः ॥५०॥
 ततो मध्ये जनौघस्य प्रविश्य मुनिपुङ्गवः ।
 सीतासहायो वाल्मीकिरिति होवाच राघवम् ॥५१॥
 “इयं दाशरथे ! सीता सुव्रता धर्मचारिणी ।
 अपवादात् परित्यक्ता ममाश्रम-समीपतः ॥५२॥
 लोकापवाद-भीतस्य तव राम ! महाव्रत ।
 प्रत्ययं दास्यते सीता तामनुष्ठातुमर्हसि ॥५३॥
 इमौ च जानकीपुत्रावुभौ च यमजातकौ ।
 श्रुतो तवैव दुर्धर्षो सत्यमेतद् भवौमि ते ॥५४॥
 प्रचेतसोऽहं दशमः पुत्रो राघवनन्दन ।
 न अराम्यनृत्तं वाक्यमिमौ हि तव पुत्रकौ ॥५५॥
 बहुवर्षसहस्राणि तपय्या मया कृता ।
 नोपास्नीया फलं तस्या दुष्टेयं यदि मैथिली ॥५६॥

मनसा, कर्मणा, वाचा भूतपूर्वं न किल्बिषम् ।
 तस्याः फलमुपाग्रीयामपापा यदि मैथिली ॥५७॥
 अहं पञ्चसु भूतेषु मनःषष्ठेषु राघव !
 विचिन्त्य सीतां शुद्धेति जयाह वननिर्भरे ॥५८॥
 इयं शुद्धसमाचारा ह्यपापा पतिदेवता ।
 लोकापवादभीतस्य प्रत्ययं तव दास्यति ॥५९॥

तस्मादियं नरवरात्मज ! शुद्धभावा
 दिव्येन दृष्टिविषयेण भया प्रदिष्टा ।
 लोकापवाद-कलुषीकृतचेतसा यत्
 त्यक्ता त्वया प्रियतमा विदितापि शुद्धा ॥६०॥

वाल्मीकिनैवमुक्तस्तु राघवः प्रत्यभाषत ।
 प्राञ्जलिर्जनतामभ्ये दृष्ट्वा तां वरवर्णिनीम् ॥६१॥
 “एवमेतन्महाभाग ! यथा वदसि धर्मवित् !
 प्रत्ययस्तु मम ब्रह्मंस्तव वाक्यैरकल्पयैः ॥६२॥
 प्रत्ययश्च पुरा दत्तो वैदेह्या सुरसन्निधौ ।
 शपथस्य कृतस्तत्र तेन वेश्म प्रवेशिता ॥६३॥
 लोकापवादो बलवान् येन त्यक्ता हि मैथिली ।
 सेयं लोकभयाद् ब्रह्मरूपापेत्यभिजानता ।
 परित्यक्ता मया सीता तद्भवान् चन्तुमर्हति ॥६४॥
 जानामि चेमौ पुत्रौ मे यमजातौ कुशीलवौ ।
 शुद्धायां जगतो मध्ये वैदेह्यां प्रीतिरस्तु मे” ॥६५॥

अभिप्रायं तु विज्ञाय रामस्य सुरसप्तमाः ।
 सीतायाः शपथे तस्मिन् सर्व एव समागताः ॥६६॥
 पितामहं पुरस्कृत्य सर्व एव समागताः ।
 आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः ॥६७॥
 साध्याश्च देवाः सर्वे ते सर्वे च परमर्षयः ।
 नागाः सुपर्णाः सिद्धाश्च ते सर्वे हृष्टमानसाः ।
 सीता-शपथसम्भ्रान्ताः सर्व एव समागताः ॥६८॥
 दृष्ट्वा देवानृषींश्चैव राघवः पुनरब्रवीत् ।
 प्रत्ययो मे मुनिश्रेष्ठ ! ऋषिवाक्यैरकल्पयैः ।
 शुद्धायां जगतो मध्ये वैदेह्यां प्रीतिरसु मे ॥६९॥
 ततो वायुः शुभः पुण्यो दिव्यगन्धो मनोरमः ।
 तं जनीष्व सुरश्रेष्ठो ह्लादयामास सर्वतः ॥७०॥
 तदद्भुतमिवाचिन्त्यं निरेक्षन्त समाहिताः ।
 मानवाः सर्वराष्ट्रेभ्यः पूर्वं कृतयुगे यथा ॥७१॥
 सर्वान् समागतान् दृष्ट्वा सीता काषायवासिनी ।
 अब्रवीत् प्रान्जलिर्वाक्यमधोदृष्टिरवाक्षुखी ॥७२॥
 “यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये ।
 तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥७३॥
 मनसा, कर्मणा, वाचा यथा रामं समर्चये ।
 तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥७४॥
 यथैतत् सत्यमुक्तं मे, वेद्मि रामात् परं न च ।
 तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति” ॥७५॥

तथा शपस्यां वैदेह्यां प्रादुरासीत् तदद्भुतम् ।
 भूतलादुत्थितं दिव्यं सिंहासनमनुत्तमम् ॥७६॥
 ध्रियमाणं शिरोभिस्तु नागैरसितविक्रमैः ।
 दिव्यं दिव्येन वपुषा दिव्यरत्नविभूषितैः ॥७७॥
 तस्मिंस्तु धरणी देवी बाहुभ्यां गृह्य मैथिलीम् ।
 स्वागतेनाभिनन्द्यैनामासने चोपवेशयत् ॥७८॥

तामासनगतां दृष्ट्वा प्रविशन्तीं रसातलम् ।
 पुष्पवृष्टिरविच्छिन्ना दिव्या सीतामवाकिरत् ॥७९॥
 साधुकारश्च सुमहान् देवानां सहस्रोत्थितः ।
 “साधु साध्विति वै सीते ! यस्यास्ते शीलमीदृशम्” ॥८०॥
 एवं बहुविधा वाचो ह्यन्तरिक्षगताः सुराः ।
 व्याजङ्गुर्हृष्टमनसो दृष्ट्वा सीताप्रवेशनम् ॥८१॥
 यज्ञवाट-गताश्चापि मुनयः सर्वे एव ते ।
 राजानश्च नरव्याघ्रा विश्वयावोपरिमरे ॥८२॥
 अन्तरिक्षे च भूमौ च सर्वे स्यावरजङ्गमाः ।
 दानवाश्च महाकायाः पाताले पन्नगाधिपाः ॥८३॥
 केचिद् विनेदुः संदृष्टाः, केचिद् ध्यानपरायणाः ।
 केचिद्रामं निरीक्षन्ते, केचित् सीतामचेतसः ॥८४॥
 सीताप्रवेशनं दृष्ट्वा तेषामासीत् समागमः ।
 तन्मुहूर्तमिवात्यर्थं समं सम्मोहितं जगत् ॥८५॥

लक्ष्मणवर्जनम्

कस्यचित्स्वयं कालस्य रामे धर्मपरे स्थिते ।

कालस्तापसरूपेण राजद्वारमुपागमत् ॥१॥

“दूतो ह्यतिबलस्याहं महर्षेरमितौजसः ।

रामं दिदृक्षुरायातः कार्येण हि महाबलः ॥२॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिस्त्वरयान्वितः ।

न्यवेदयत् रामाय तापसं तं समागतम् ॥३॥

“जयस्व राजधर्मेण सभी लोकौ महादुर्गते ।

दूतस्त्वं द्रष्टुमायातस्तपसा भास्करप्रभः” ॥४॥

तदाक्यं लक्ष्मणोक्तं वै श्रुत्वा राम उवाच ह ।

“प्रवेक्ष्यतां मुनिस्तात”, महौजास्तस्य साक्यष्टकः ॥५॥

सौमित्रिस्तु “तद्ये”त्युक्त्वा प्राविशयत् तं मुनिम् ।

ज्वलन्तमिव तेजोभिः प्रदहन्तमिवांशुभिः ॥६॥

सोऽभिगम्य रघुश्रेष्ठं दीप्यमानं स्वतेजसा ।

ऋषिर्मधुरया वाचा “वर्धस्व”त्याह राघवम् ॥७॥

तस्मै रामो महानेजाः पूजामर्घ्यपुरोगमाम् ।

ददौ कुशलमव्ययं पृष्ट्वैवोपचक्रमे ॥८॥

पृष्ट्वा कुशलं तेन रामेण वदतां वरः ।

आसने काञ्चने दिव्ये निवसाद् महाययाः ॥९॥

तमुवाच ततो रामः, “स्वागतं ते महामते !
प्रापयास्य च वाक्यानि यतो दूतस्त्वमागतः” ॥१०॥

चोदितो राजसिंहेन मुनिर्वाक्यमभाषत ।
“इन्द्रे ह्येतत् प्रवक्तव्यं हितं वै यद्यवेक्षसे ॥११॥
यः शृणोति निरीक्षेद्वा स बध्यो भविता तव ।
भवेद्दे मुनिमुख्यस्य वचनं यद्यवेक्षसे” ॥१२॥
“तद्ये”ति च प्रतिप्राय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
“हारि तिष्ठ महाबाहो प्रतिहारं विसर्जय ॥१३॥
स मे बध्यः खलु भवेद्वाचं इन्द्रसमोरिताम् ।
कृपेर्मम च सौमित्रे पश्येद्वा शृणुयाच्च यः” ॥१४॥

ततो निक्षिप्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं हारि संघटम् ।
तमुवाच, “मुने, वाक्यं कथयस्व”ति राघवः ॥१५॥
“यत्ते मनोधितं वाक्यं येन वासि समाहितः ।
कथयस्वाविशङ्कस्त्वं ममापि हृदि वर्तते” ॥१६॥

“शृणु राजन् महासत्त्व यदर्थमहमागतः ।
पितामहेन देवेन प्रेषितोऽस्मि महाबल ! ॥१७॥
तवाहं पूर्वके भावे पुनः परपुरञ्चय !
मायासम्भावितो वीर कालः सर्वसमाहरः ॥१८॥
पितामहश्च भगवानाह लोकपतिः प्रभुः ।
समयस्ते कृतः सौम्य लोकान् सम्यगिरक्षितुम् ॥१९॥
संक्षिप्य हि पुरा लोकान्मायया स्वयमेव हि ।
महार्णवे शयानोऽपि मां त्वं पूर्वमजीजनः ॥२०॥

भोगवन्तं ततो नागमनस्तमुदके गयम् ।
 मायया जनयित्वा त्वं हो ष सखौ महाबलौ ॥२१॥
 मधुञ्च कैटभञ्चैव ययोरस्थिचयेर्हता ।
 दयं पर्वतसम्बाधा मेदिनी चाभवत्तदा ॥२२॥
 पद्मे दिव्येऽर्कसहाये नाभ्यामुत्पाद्य मामपि ।
 प्राजापत्यं त्वया कर्म मयि सर्वं निवेशितम् ॥२३॥
 सोऽहं सवस्तुभारो हि त्वामुपास्य जगत्पतिम् ।
 रक्षां विधत्स्व भूतेषु मम तेजस्करो भवान् ॥२४॥
 ततस्त्वमसि दुर्धर्षात्सिद्धाद्वात् समाननात् ।
 रक्षां विधास्यन् भूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिषान् ॥२५॥
 अदित्यां वीर्यवान् पुत्रो भ्रातृर्षा वीर्यवर्धनः ।
 समुत्पन्नेषु कृत्येषु तेषां साक्षाद्य कल्पसे ॥२६॥
 स त्वमुज्जास्यमानासु प्रजासु जगतो वर !
 रावणस्य वधाकाङ्क्षी मानुषेषु मनोऽदधाः ॥२७॥
 दशवर्षसहस्राणि दशवर्षयतानि च ।
 कृत्वा वासस्य नियमं स्वयमेवात्मना पुरा ॥२८॥
 स त्वं मनोमयः पुत्रः पूर्णायुर्मानुषेष्विह ।
 कालो नरवरश्चेष्ट समीपमुपवर्तितुम् ॥२९॥
 यदि भूयो महाराज प्रजा इच्छस्युपासितुम् ।
 वस वा वीर भद्रं ते एवमाह पितामहः ॥३०॥
 अथवा विजिगीषा ते सुरलोकाय राघव !
 श्रमाया विष्णुना देवा भवन्तु विगतज्वराः ॥३१॥

श्रुत्वा पितामहेनोक्तं वाक्यं कालसमीरितम् ।
 राघवः प्रहसन् वाक्यं सर्वसंहारमब्रवीत् ॥३२॥
 “श्रुत्वा मे देवदेवस्य वाक्यं परममद्भुतम् ।
 प्रीतिर्हि महती जाता तवागमनसम्भवा ॥३३॥
 तयाणामपि लोकानां कार्यार्थं मम सम्भवः ।
 भद्रं तेऽस्तु गमिष्यामि यत एवाहमागतः ॥३४॥
 हृद्रतो ह्यसि सम्प्राप्तो न मे तत्र विचारणा ।
 मया हि सर्वकृत्येषु देवानां वशवर्तिनाम् ।
 स्यात्तव्यं सर्वसंहार, यथा ह्याह पितामहः” ॥३५॥

तथा तयोः संवदतोर्दुर्वासा भगवानृषिः ।
 रामस्य दर्शनाकाङ्क्षी राजदारमुपागमत् ॥३६॥
 सोऽभिगम्य तु सौमित्रिमुवाच ऋषिसत्तमः ।
 “रामं दर्शय मे शीघ्रं पुरा मेऽर्थोऽतिवर्तते” ॥३७॥
 मुनेस्तु भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परवीरहा ।
 अभिवाद्य महात्मानं वाक्यमेतदुवाच ह ॥३८॥
 “किं कार्यं ब्रूहि भगवन्, को ह्यर्थः किं करोम्यहम् ?
 व्यग्रो हि राघवो ब्रह्मन् मुहूर्तं परिपास्यताम्” ॥३९॥

तच्छ्रुत्वा ऋषिशार्दूलः क्रोधेन कलुषीकृतः ।
 उवाच लक्ष्मणं वाक्यं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥४०॥
 “अस्मिन् क्षणे मां सौमित्रे रामाय प्रतिवेदय ।
 विषयं त्वां पुरश्चैव शपिष्वे राघवं तथा ॥४१॥

भरतश्चैव सौमित्रे युष्माकं या च सन्ततिः ।
 न हि ग्रस्थाम्यहं भूयो मन्युं धारयितुं हृदि" ॥४२॥
 तच्छ्रुत्वा घोरसङ्काशं वाक्यं तस्य महात्मनः ।
 चिन्तयामास मनसा तस्य वाक्यस्य निश्चयम् ॥४३॥
 एकस्य मरणं मेऽस्तु, मा भूत् सर्वविनाशनम् ।
 इति बुद्ध्या विनिश्चित्य राघवाय न्यवेदयत् ॥४४॥

लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा रामः कालं विसृज्य च ।
 निःसृत्य त्वरितो राजा पत्नेः पुत्रं ददर्श ह ॥४५॥
 सोऽभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
 "किं कार्यमि"ति काकुत्स्थः कृताञ्जलिरभाषत ॥४६॥
 तद्वाक्यं श्रुत्वा वैशोक्तं श्रुत्वा मुनिवरः प्रभुः ।
 प्रत्याह रामं दुर्वासाः, "श्रूयतां धर्मवत्सल ! ॥४७॥
 अद्य वर्षसहस्रस्य समाप्तिर्मम राघव !
 सोऽहं भोजनमिच्छामि यथासिद्धं तवानघ !" ॥४८॥

तच्छ्रुत्वा वचनं राजा राघवः प्रीतमानसः ।
 भोजनं मुनिमुख्याय यथासिद्धमुपाहरत् ॥४९॥
 स तु भुक्ता मुनिश्रेष्ठस्तदवममृतोपमम् ।
 "साधु रामे"ति सभाष्य स्वमात्रममुपागमत् ॥५०॥
 संस्मृत्य कालवाक्यानि ततो दुःखमुपागमत् ।
 दुःखेन च सुसन्तप्तः श्रुत्वा तद्घोरदर्शनम् ।
 अवाङ्मुखो दीनमना व्याहर्तुं न शक्नाक ह ॥५१॥

ततो बुद्ध्या विनिश्चित्य कालवाक्यानि राघवः ।
 नैतदस्तीति निश्चित्य तूष्णीमासीन्महायशः ॥५२॥
 अवाञ्मुखमयो दीनं दृष्ट्वा सोममिवापुतम् ।
 राघवं लक्ष्मणो वाक्यं ब्रूतो मधुरमब्रवीत् ॥५३॥
 “न सन्तार्यं महाबाहो मदर्थं कर्तुमर्हसि ।
 पूर्वनिर्माणवडा हि कालस्य गतिरीदृशी ॥५४॥
 जहि मां सौम्य विस्त्रब्धं प्रतिष्ठां परिपालय ।
 हीनप्रतिष्ठाः काकुत्स्थ प्रयान्ति नरकं नराः ॥५५॥
 यदि प्रीतिर्महाराज, यद्यनुयाहता मयि ।
 जहि मां निर्विशङ्कस्त्वं धर्मं वर्धय राघव !” ॥५६॥
 लक्ष्मणेन तयोक्तस्तु रामः प्रचलितेन्द्रियः ।
 मन्त्रिणः समुपानीय तथैव च पुरोधसः ॥
 अब्रवीच्च तदा हस्तं तेषां मध्ये स राघवः ।
 दुर्वासोऽभिगमश्चैव प्रतिष्ठां तापसस्य च ॥५७-५८॥
 तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणः सर्वे सोपाध्यायाः समासत ।
 वसिष्ठस्तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥५८॥
 “दृष्टमेतन्महाबाहो जयं ते रोमहर्षणम् ।
 लक्ष्मणेन वियोगश्च तव राम महायशः ॥६०॥
 त्यजेनं बलवान् कालो मां प्रतिष्ठां हृषा लुप्यः ।
 प्रतिष्ठायां हि नष्टायां धर्मो हि विलयं व्रजेत् ॥६१॥
 ततो धर्मं विनष्टे तु त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
 स देवर्षिगणं सर्वं विनश्येत्तु न संशयः ॥६२॥

स त्वं पुरुषशार्दूल त्रैलोक्यस्वामिपालनात् ।

सङ्ग्रामेन विना चाप्य त्रैलोक्यं व्रातुमर्हसि” ॥६२॥

तेषां तत् समवेतानां वाक्यं धर्मार्थसंहितम् ।

श्रुत्वा परिषदो मध्ये रामो सङ्ग्राममब्रवीत् ॥६३॥

“विसर्जये त्वां सौमित्रे, मा भूद्धर्मविपर्ययः ।

त्यागो बधो वा विहितः साधूनामुभयं समम्” ॥६४॥

रामेन भाविते वाक्ये बाणव्याकुलितेन्द्रियः ।

सङ्ग्रामस्वरितः प्रायात् सङ्गृहं न विवेश ह ॥६५॥

स गत्वा सरयूतीरमुपस्थूय कृताञ्जलिः ।

निगृह्य सर्वस्त्रीर्तासि निःश्वासं न सुमोच ह ॥६६॥

अनिःश्वसन्तं युतं तं सशक्राः साश्वरोगणाः ।

देवाः सर्पिगणाः सर्वे पुष्पैरभ्यक्षिरस्तदा ॥६७॥

अदृश्यं सर्वमनुजैः शरीरं महाबलम् ।

प्रगृह्य सङ्ग्रामं शक्रस्त्रिदिवं संविवेश ह ॥६८॥

ततो विष्णोश्चतुर्भागमागतं सुरसप्तमाः ।

हृष्टाः प्रमुदिताः सर्वे पूजयन्ति सा राघवम् ॥६९॥

महाभारतम्

—०—

अतुष्टहृदाः

वैशम्पायन उवाच—

नृशु विस्तरग्रो राजन् वदतो मे परन्तप ।
 दाहं अतुष्टहृस्येतत् पाण्डवानाञ्च मोक्षयम् ॥१॥
 प्राञ्चाधिकं भीमसेनं क्षतविद्यं धनञ्जयम् ।
 दुर्योधनो सञ्चयित्वा पर्यतप्यत दुर्मनाः ॥२॥
 तप्तो वैकर्तनः कर्णः शकुनिश्चापि सौवहः ।
 अनेकैरभ्युपायैस्तो जिघांसन्ति च पाण्डवान् ॥३॥
 पाण्डवा अपि तत् सर्वं प्रतिचक्रुर्यथागतम् ।
 उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्तु मते स्थिताः ॥४॥
 शुचेः समुदितान् दृष्ट्वा पीराः पाण्डुसुतांस्तदा ।
 कथयाञ्चक्रिरे तेषां शुभान् संसत्सु भारतः ॥५॥
 राज्यप्राप्तिञ्च सम्प्राप्तं ज्येष्ठं पाण्डुसुतं तदा ।
 कथयन्ति च सभूय चत्वरिणु सभासु च ॥६॥

“प्रश्नाचक्षुरचक्षुष्टाद दृतराष्ट्रो अनेश्वरः ।

राज्यं न प्राप्तवान् पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ॥७॥

तथा शान्तनवी भीष्मः सत्यसन्धो महाव्रतः ।

प्रत्याख्याय पुरा राज्यं न स जातु ग्रहीष्यति ॥८॥

ते वयं पाण्डुवज्येष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् ।

अभिविश्चाम साध्वस्य सत्यकारुण्यवेदिनम् ॥९॥

स हि भीष्मं शान्तनवं दृतराष्ट्रश्च धर्मवित् ।

सपुत्रं विविधैर्भोगैर्योऽपि स्थति पूजयन्” ॥१०॥

तेषां दुर्योधनः श्रुत्वा तानि वाक्यानि जल्पताम् ।

युधिष्ठिरानुरक्ताणां पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥११॥

स तप्यमानो दुष्टात्मा तेषां वाचो न श्रुत्वा ।

ईर्ष्याया चापि सन्तप्तो दृतराष्ट्रमुपागमत् ॥१२॥

ततो विरहितं दृष्ट्वा पितरं प्रतिपूज्य सः ।

पौरानुरागसन्तप्तः पश्चादिदमभाषत ॥१३॥

दुर्योधन उवाच—

श्रुता मे जल्पतां तात पौराणामश्रिवा गिरः ।

त्वामनादृत्य भीष्मश्च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम् ॥१४॥

मतमेतच्च भीष्मस्य न स राज्यं नुभुञ्चति ।

अस्माकन्तु परां पीडां चिकीर्षन्ति पुरे अनाः ॥१५॥

पितृतः प्राप्तवान् राज्यं पाण्डुरात्मगुणैः पुरा ।

त्वमन्धगुणसंयोगात् प्राप्तं राज्यं न लब्धवान् ॥१६॥

स एष पाण्डोर्दायाद्यं यदि प्राप्नोति पाण्डवः ।
 तस्य पुत्री ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्यापि सापरः ॥१७॥
 ते वयं राजवंशेन हीनाः सह सुतैरपि ।
 अथञ्चाता भविष्यामी लोकस्य जगतीपते ! ॥१८॥
 सततं निरयं प्राप्ताः परपिण्डोपजीविनः ।
 न भवेम यथा राजंस्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥१९॥
 यदि त्वं हि पुरा राजविदं राज्यमवामवान् ।
 ध्रुवं प्राप्तगाम च वयं राज्यमप्यवशे जने ॥२०॥
 पाण्डवेभ्यो भयं न स्यात् तान् विवासयतां भवान् ।
 निपुणेनाभुषायेन नगरं वारणावतम् ॥२१॥
 धृतराष्ट्रसु पुत्रेण श्रुत्वा वचनमौरितम् ।
 सुहृर्तेमिव सखिभ्य दुर्योधनमवाब्रवीत् ॥२२॥

धृतराष्ट्र उवाच—

धर्मनित्यः सदा पाण्डुस्तथा धर्मपरायणः ।
 सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मयि त्वासीद् विशेषतः ॥२३॥
 नासौ किञ्चिद् विजानाति भोजनादिचिकीर्षितम् ।
 निवेदयति नित्यं हि मम राज्यं धृतव्रतः ॥२४॥
 तस्य पुत्री यथा पाण्डुस्तथा धर्मपरायणः ।
 गुणवान्नोकविख्यातः पौरवाणां सुसम्मतः ॥२५॥
 स कथं शक्यतेऽस्माभिरपाकर्तुं बलादितः ।
 पितृपैतामहाद्राज्यात् ससहायो विशेषतः ॥२६॥

दुर्योधन उवाच—

स भवान् पाण्डवानाद्य विवासयितुमर्हति ।
मृदुनैवाभ्युपायेन नगरं वारणावतम् ॥२७॥

शैशम्यायन उवाच—

ततो दुर्योधनो राज्ञा सर्वास्तु प्रकृतीः शनैः ।
पर्यमानप्रदानाभ्यां सञ्जहार सद्मानुजः ॥२८॥
धृतराष्ट्रप्रयुक्तास्ते केचित् कुशलमन्विषः ।
कथयाञ्चकिरे रम्यं नगरं वारणावतम् ॥२९॥
कथ्यमाने तथा रम्ये नगरे वारणावते ।
गमने पाण्डुपुत्राणां जज्ञे तत्र मतिर्नृपः ॥३०॥
यदा त्वमन्यत नृपो जातकौतूहला इति ।
उवाचेतानेत्य तदा पाण्डवानस्त्रिकासुतः ॥३१॥
“ममैते पुरुषा नित्यं कथयन्ति पुनः पुनः ।
रमणीयतमं लोके नगरं वारणावतम् ॥३२॥
ते ताता यदि मन्यध्वमुत्सवं वारणावते ।
सगणाः सान्वयाद्यैव विहरध्वं यद्यामराः ॥३३॥
कश्चित् कालं विहृत्यैवमनुभूय परां मुदम् ।
इदं वै हास्तिनपुरं सुखिनः पुनरेष्यथ” ॥३४॥

शैशम्यायन उवाच—

धृतराष्ट्रस्य तं काममनुबुध्य युधिष्ठिरः ।
पाण्डवस्यसहायत्वं तथेति प्रतुरवाच तम् ॥३५॥

ततः कृतस्वस्ययना राज्यलाभाय पार्थिवाः ।
कृत्वा सर्वाणि कार्याणि प्रययुर्वारणावतम् ॥३६॥

वैशम्पायन उवाच—

एवमुक्तेषु राजा तु पाण्डुपुत्रेषु भारत ।
दुर्योधनः परं हर्षमगच्छत् स दुरात्मवान् ॥३७॥
स पुरोचनमेकास्तमानौय भरतर्षभ !
गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ सच्चिव वाक्यमब्रवीत् ॥३८॥
“ममेयं वसुसम्पूर्णा पुरोचन वसुधरा ।
यद्येयं मम तदस्ते स तां रक्षितुमर्हसि ॥३९॥
न हि मे कश्चिदन्योऽस्ति विश्वासिकतरस्त्वया ।
सहायो येन सन्धाय मन्त्रयेयं यथा त्वया ॥४०॥
संरक्ष तात मन्त्रश्च सपत्न्यां च ममीदृश ।
निपुणेनाभ्युपायेन यद् ब्रवीमि तथा कुरु ॥४१॥
पाण्डुवा धृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम् ।
उत्सवे विहरिष्यन्ति धृतराष्ट्रस्य यासनात् ॥४२॥
स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना ।
वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु ॥४३॥
तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंहतम् ।
नगरीपान्तमान्त्रित्य कारयेया महाधनम् ॥४४॥
श्वसर्जरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित् ।
आम्नेयान्युत सन्तीह तानि तत्र प्रदापय ॥४५॥

सर्पिस्तैलवसाभिश्च साक्षया चाप्यनल्पया ।
 श्रुत्तिका मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुक्ष्येषु दापय ॥४६॥
 यत् तैलं घृतञ्चैव जतु दारुणि चैव हि ।
 तस्मिन् वेश्मनि सर्वाणि निक्षिपेथाः समन्ततः ॥४७॥
 यथा च तत्र पश्येरन् परीक्षन्तोऽपि पाण्डवाः ।
 चाम्नेयमिति तत् कार्यमपि चान्येऽपि मानवाः ॥४८॥
 वेश्मन्येव कृते तत्र कृत्वा तान् परमार्चितान् ।
 भासयेथाः पाण्डवेथान् कुक्षीञ्च ससृङ्गध्वनान् ॥४९॥
 भासनानि च दिव्यानि यानानि शयमानि च ।
 विधातव्यानि पाण्डूनां यथा तुष्येच्च मे पिता ॥५०॥
 यथा च तत्र आनमिन् नगरे वारणावते ।
 तथा सर्वे विधातव्यं यावत् कासस्त्य पर्ययः ॥५१॥
 ज्ञात्वा च तान् सुविश्वस्ताव् शयानानकुतोभयान् ।
 यस्मिन्स्वया ततो देवो हारतस्तस्य वेश्मनः ॥५२॥
 दह्यमाने सक्ते गेहं दग्धा इति ततो जनाः ।
 न गर्हयेयुरस्मान् वै पाण्डुवाच्याय कर्हिचित् ॥५३॥
 स “तद्ये”ति प्रतिज्ञाय कौरवाय पुरोचनः ।
 प्रायाद्रासमयुक्तेन स्वन्दनेनाशुगामिना ॥५४॥
 स गत्वा त्वरितं राजन् दुर्योधनमते स्थितः ।
 यद्योक्तं राजपुत्रेण सर्वं चक्रे पुरोचनः ॥५५॥
 पाण्डवास्तु रथान् युक्तान् सदृशैरनिलोपमैः ।
 चारोहमावा भीमस्य पादौ अगृहुरार्तवत् ॥५६॥

राक्षस धृतराष्ट्रस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।

अन्येषाञ्चैव वृद्धानां कृपस्य विदुरस्य च ॥५७॥

एवं सर्वान् कुरुन् वृद्धानभिवाद्य यतव्रताः ।

समालिङ्ग्य समामान् वै बालैश्चाप्यभिवादिताः ॥५८॥

सर्वा मातृभ्रातृपुत्र्या कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।

प्रकृतौरपि सर्वाश्च प्रययुर्वारणावतम् ॥५९॥

पीरेषु विनिवृत्तेषु विदुरः सर्वधर्मवित् ।

बोधयन् पाण्डवमेवमिदं वचनमब्रवीत् ॥६०॥

“यी जानाति परमज्ञां नीतिशास्त्रानुसारिणोम् ।

विद्यायेह तथा कुर्यादापदं निस्तरेद् यथा ॥६१॥

कक्षत्रः शिशिरक्षत्र महाकक्षे बिलीकसः ।

न दहेदिति चात्मानं यी रक्षति स जीवति ॥६२॥

नाचक्षुर्वेत्ति पश्यान् नाचक्षुर्विन्दते दिग्गः ।

नाधृतिर्बुद्धिमाप्नोति बुध्यस्वैवं प्रबोधितः ॥६३॥

चरन् मार्गान् विजानाति नक्षत्रैर्विन्दते दिग्गः ।

आत्मना आत्मनः पञ्च पीडयन्नागुपीयते ॥६४॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजो बुधिष्ठिरः ।

विदुरं विदुषां श्रेष्ठं “ज्ञात”मित्येव पाण्डवः ॥६५॥

सत्कृताञ्चैव पीरैस्ते पीरान् सत्कृत्वा चामघाः ।

अलङ्कृतं जनाकीर्णं विविशुर्वारणावतम् ॥६६॥

तेभ्यो भक्ष्याणि पानानि शयनानि शुभानि च ।

आसमानि च मुख्यानि प्रददौ स पुरोचनः ॥६७॥

तत्र ते सत्कृतार्थेन सुमहार्हपरिच्छदाः ।
 उपास्वमानाः पुरुषैरुपुः पुरनिवासिभिः ॥६८॥
 दशरात्रोषितानां तु तत्र तेषां पुरोचनः ।
 निवेदयामास गृहं शिवास्थमश्विषं तदा ॥६९॥
 तस्मागारमभिप्रेक्ष्य सर्वधर्मसृता वरः ।
 उवाचाग्नेयमित्येवं भीमसेनं युधिष्ठिरः ॥७०॥

विदुरस्य सुहृत् कश्चित् खनकः कुमलो नरः ।
 विविक्ते पाण्डवान् राजविदं वचनमब्रवीत् ॥७१॥
 “प्रहिती विदुरेष्वास्मि खनकः कुमलो ह्यहम् ।
 पाण्डवानां प्रियं कार्यमिति किं करवाञ्च वः ॥७२॥
 क्षणपक्षे चतुर्दश्यां रात्रावस्मां पुरोचनः ।
 भयनस्य तव द्वारि प्रदास्यति हुताशनम् ॥७३॥
 मात्रा सह प्रदग्धव्याः पाण्डवाः पुरुवर्यभाः ।
 इति व्यवसितं तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः” ॥७४॥

उवाच तं सत्यवृत्तिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 “अभिजानामि सौम्य त्वां सुहृदं विदुरस्य वै ॥७५॥
 स भवान् भीक्षयत्वस्मान् यत्नेनास्माहुताशनात् ।
 अस्मास्त्रिहं हि दग्धेषु सकामः स्यात् सुयोधनः” ॥७६॥
 स “तद्ये”ति प्रतिश्रुत्य खनको यत्नमास्थितः ।
 परिश्रुतामुत्किरन्नाम चकार च महाबलितम् ॥७७॥
 धक्ते च वेश्मनस्तस्य मध्ये नातिमहद् बिलम् ।
 कपाटयुक्तमघातं समं भूम्याञ्च भारत ! ॥७८॥

तांस्तु दृष्ट्वा सुमनसः परिसंवत्सरोषितान् ।
 विष्णुस्तानिव संलक्ष्य हर्षं चक्रे पुरोचनः ॥७८॥
 पुरोचने तथा दृष्टे कौन्तेयोऽथ युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनार्जुनौ चोभौ यमौ प्रोवाच धर्मवित् ॥७९॥
 “यस्मानयं सुविष्णुस्तान् वेत्ति पापः पुरोचनः ।
 वञ्चितोऽयं नृशंसात्मा कालं मन्ये पलायने” ॥८०॥
 अथ दानापदेशेन कुन्ती ब्राह्मणभोजनम् ।
 चक्रे निशि महाराज आजग्मुस्ताव योषितः ॥८१॥
 ता विहृत्य यथाकामं भुक्त्वा पीत्वा च भारत ।
 जग्मुर्निशि गृहानेव समनुज्ञाप्य माधवीम् ॥८२॥
 निषादी पञ्चपुत्रा तु तस्मिन् भोग्ये यदृच्छया ।
 अश्वार्थिनी समभ्यागात् सपुत्रा कालचोदिता ॥८३॥
 सा पीत्वा मदिरां मत्ता सपुत्रा मदविह्वला ।
 सह सर्वैः सुते राजस्तस्मिन्नेव निवेद्यने ।
 सुप्ताप विगतज्ञाना मृतकल्पा मराधिपः ॥८४॥
 अथ प्रयाते तुमुले निशि सुप्ते जने तदा ।
 तदुपादीपयद् भीमः शीते यत्र पुरोचनः ॥८५॥
 ततो जतुगृहचारं दीपवामास पाण्डवः ॥८६॥
 पाण्डवाश्चापि ते सर्वे सह माता सुदुःखिताः ।
 विलेप तेन निर्गत्य जग्मुर्दुर्लभलक्षिताः ॥८७॥
 भीमघेनस्तु राजेन्द्र भीमवेगपराक्रमः ।
 जगाम आतृणादाय सर्वान् मातरमेव च ॥८८॥

एकश्चमारोप्य जगनीं यमावहनेन धीर्यवान् ।
 पार्थो गृहीत्वा पाणिभ्यां भ्रातरो सुमहाबलः ॥८०॥
 उरसा पादपान् भञ्जन् मर्हो पद्भ्यां विदारयन् ।
 च जगामाशु तेजस्वी वातरंहा वृकोदरः ॥८१॥
 पाण्डवाद्यापि निर्गन्ध नगराद् वारणावतात् ।
 नदीं गङ्गामनुग्रामा मातृषष्ठा महाबलाः ॥८२॥
 दाशानां भुजवेगेन नद्याः स्रोतोजवेन च ।
 वायुना चानुकूलेन तूर्णं पारमवाप्नुवन् ॥८३॥
 ततो नावं परित्यज्य प्रययुर्दक्षिणां दिशम् ।
 विज्ञाय निग्रि पन्थानं नक्षत्रगणसूचितम् ॥८४॥

सावितुरपाख्यानम्^१

आसीन्नद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ।
 पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ।
 क्षमावाननपत्यश्च सत्यवाग् विजितेन्द्रियः ।
 अतिक्रान्तेन वयसा सन्तापमुपजग्मिवान् ॥१-२॥
 अपत्यपरित्नाभार्यं तीव्रं नियममास्थितः ।
 काले नियमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 इत्वा शतसहस्रं स सावित्रा राजसत्तमः ।
 षष्ठे षष्ठे तदा काले बभूव मितभोजनः ॥३-४॥
 पूर्णे त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ।
 रुपिणी च तदा राजन् । दर्शयामास तं नृपम् ।
 उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ॥५॥
 “वरं तृणीष्याश्वपते ! मद्राज । यदीप्सितम् ।
 न प्रमादस्य धर्मेषु कर्त्तव्यस्ते कथञ्चन” ॥६॥

अश्वपतिरुवाच—

“अपत्यार्यः समारम्भः कृतो धर्मेष्वया मया ।
 पुत्रा मे बहवो देवि ! भवेयुः कुलभावनाः” ॥७॥

सावितुरवाच—

“पूर्वमेव मया राजन्निप्रायमिमं तव ।
 ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै भगवांस्ते पितामहः ।
 कथ्या तेजस्विनी सौम्य ! क्षिप्रमेव भविष्यति ॥८॥

उत्तरञ्च न ते किञ्चिद् व्याहर्त्तव्यं कथञ्चन ।

पितामह-नियोगेन तुष्टा ह्येतद् ब्रवीमि ते" ॥८॥

अन्तर्हितायां सावित्र्यां जगाम स्वपुरं नृपः ।

स्वराज्ये चावसद् वीरः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥९॥

कस्मिंश्चित् तु गते काले ज्येष्ठा वै धर्मचारिणी ।

महिषी सुपुत्रे तस्य कन्या राजीवलोचनाम् ॥१०॥

सावित्र्या प्रीतया दत्ता, सावित्र्या हुतया ह्यपि ।

"सावित्री"त्येव नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता ॥११॥

सा विग्रहवतीव श्रीर्व्यवर्द्धत नृपात्मजा ।

कालेन चापि सा कन्या यौवनस्या बभूव ह ॥१२॥

तां तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्तीमिव तेजसा ।

न कश्चिद् वरयामास तेजसा प्रतिवारितः ॥१३॥

यौवनस्यां तु तां दृष्ट्वा स्वां सुतां देवरूपिणीम् ।

अयाच्यमानाश्च वरेर्नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥१४॥

राजोवाच—

"पुत्रि ! प्रदानकालस्ते, न च कश्चिद् हृणोति माम् ।

स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥१५॥

प्रार्थितः पुरुषो यस्य स निवेद्यस्त्वया मम ।

विमृश्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेष्टितम्" ॥१६॥

साभिवाद्य पितुः पादौ व्रीडितैव तपस्विनी ।

पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ॥१७॥

सा हेमं रघमाख्याय स्यविरेः सच्चिवैर्गुता ।
 तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥१८॥
 एष तीर्थेषु सर्वेषु धनीत्सर्गे नृपात्मजा ।
 कुर्वती द्विजमुख्यानां तं तं देशं जगाम ह ॥२०॥
 अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागतः ।
 उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ! ॥२१॥
 ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवात्रमास्तथा ।
 आजगाम पितुर्वैश्व सावित्री सह मन्त्रिभिः ॥२२॥

नारदेन सहासीनं सा दृष्ट्वा पितरं शुभा ।
 उभयोरेव सहसा चक्रे पादाभिवन्दनम् ॥२३॥
 सा “ब्रूहि विस्तरेण”ति पित्रा सज्जोदिता शुभा ।
 तदैव तस्य वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥२४॥

सावित्रीवाच—

“आसीच्छास्त्रेषु धर्माणां सच्चियः पृथिवीपतिः ।
 द्युमत्सेन इति स्यातः पद्याद्यान्धो बभूव ह ॥२५॥
 विनष्टचक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः ।
 सामीप्येन हृतं राज्यं क्रिद्रेऽस्मिन् पूर्ववैरिणा ॥२६॥
 स बालवत्सया सार्द्धं भार्यया प्रस्थितो वनम् ।
 महारण्यं गतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥२७॥
 तस्य पुत्रः पुरे जातः संहृदय तपोवने ।
 सत्यवानुरूपो मे भर्त्सेति मनसा हतः” ॥२८॥

नारद उवाच—

“अहो वत महत् पापं सावित्रा नृपते ! कृतम् ।
 अजामन्या यदनया गुणवान् सत्यवान् वृत्तः ॥२८॥
 सत्यं वदत्यस्य पिता, सत्यं माता प्रभाषते ।
 तथास्य ब्राह्मणाश्चकुर्मासैतत् सत्यवानिति ॥२९॥
 विवस्वानिव तेजस्वी बृहस्पतिसमो मती ।
 महेन्द्र इव वीरश्च वसुधेव चमान्वितः ॥३०॥
 ययातिरिव चोदारः सोमवत् प्रियदर्शनः ।
 ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिविरौघीनरो यथा ॥३१॥
 एको दोषोऽस्ति नान्योऽस्य, सोऽद्यप्रभृति सत्यवान् ।
 संवत्सरेण क्षीणायुर्देहव्यासं करिष्यति” ॥३२॥

राजोवाच—

“एहि सावित्रि ! गच्छस्व, धन्यं वरय शोभने ।
 तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य च स्थितः” ॥३३॥

सावित्र्युवाच—

“सकृदंशो निपतति, सकृत् कन्या प्रदीयते ।
 सकृदाह ‘ददानी’ति, व्रीण्येतानि सकृत् सकृत् ॥३४॥
 दीर्घायुरथवाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
 सकृद् वृत्तो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥३५॥
 मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिधीयते ।
 क्रियते कर्मणा यथात्, प्रमाणं मे मनस्ततः” ॥३६॥

नारद उवाच—

“स्थिरा बुद्धिर्नरमेष्ठ ! सावित्र्या दुहितुस्तव ।
मैषा वारयितुं शक्या धर्मादस्मात् कथञ्चन ॥३८॥
नान्यस्मिन् पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुण्याः ।
प्रदानमेव तस्मात्मे रोचते दुहितुस्तव” ॥३८॥

राजोवाच—

“अविचास्यमेतदुक्तं तप्यच्च भवता वचः ।
करिष्याम्येतदेवं च गुरुर्हि भगवान् मम” ॥३९॥

नारद उवाच—

“अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।
साधयिष्याम्यहं तावत् सर्वेषां भद्रमस्तु वः” ॥४०॥
ततो वृद्धान् द्विजान् सन्धान् ऋत्विजः सपुरोहितान् ।
राजाह्वय दिने पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥४१॥
मैध्यारण्यं स गत्वा च शुभत्सेनाश्रमं नृपः ।
पङ्कगमेव द्विजैः सहै राजर्षिं तमुपागमत् ॥४२॥
स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथार्हतः ।
वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥४३॥
तस्यार्घ्यमासनं चैव समावेश्य स धर्मवित् ।
“किमागमनमि”त्येवं राजा राजानमब्रवीत् ॥४४॥

अश्वपतिरुवाच—

“सावित्री नाम राजर्षे ! कन्येयं मम शोभना ।
ता स्वधर्मेण धर्मज्ञा । सुषार्यं त्वं गृहाण मे” ॥४५॥

द्युमत्सेन उवाच—

“श्रुताः स्म राज्याद् वनवासमाश्रिता-
चराम धर्मे नियतास्तपस्विनः ।
कथं त्वनर्हो वनवासमाश्रमे
निवर्त्यते क्लेशमिमं श्रुता तव ?” ॥४७॥

अश्वपतिरुवाच—

“आशां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदात् प्रणतस्य च ।
अभितक्षागतं प्रेम्णा प्रत्याख्यातुं न मार्हसि” ॥४८॥

द्युमत्सेन उवाच—

“पूर्वमेवाभिलषितः सम्बन्धो मे त्वया सह ।
अष्टराज्यस्वहृमिति तत एतद् विचारितम् ॥४९॥
अभिप्रायस्त्वयं यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षितः ।
स निर्वर्त्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि मेऽतिथिः” ॥५०॥

ततः सर्वान् समानोय्य द्विजानांश्चमवासिनः ।
यथाविधि समुदवाहं कारयामासतुर्नृपो ॥५१॥
दत्त्वा सोऽश्वपतिः कन्यां यथार्हं सपरिच्छदम् ।
ययौ स्वमेव भयने युक्तः परमया मुदा ॥५२॥
सत्यवानपि तां भार्यां लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
सुमुदे सा च तं लब्ध्वा भर्तारं मनसेषितम् ॥५३॥
गतिं पितरि सर्वाणि संन्यस्याभरणानि सा ।
अगृहे वस्त्रकलान्येव वस्त्रं काषायमेव च ॥५४॥

परिचारेर्गुणैसापि प्रशयेन दमेन च ।

सर्वकामक्रियाभिश्च सर्वेषां तुष्टिमादधे ॥५५॥

एवं तदाश्रमे तेषां तदा निवसतां सताम् ।

कालस्तपस्यतां कषिदपाकामत भारत ! ५६॥

सावित्र्यास्तु शयानायास्तिष्ठस्थास्तु दिवानिशम् ।

नारदेन यदुक्तं तद् वाक्यं मनसि वर्त्तते ॥५७॥

ततः काले बहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन ।

प्रातः स कालो मर्त्तव्यं यत्र सत्यवता नृप ! ॥५८॥

गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते ।

यद् वाक्यं नारदेनोक्तं वर्त्तते हृदि नित्यशः ॥५९॥

चतुर्थेऽहनि मर्त्तव्यमिति सन्निवृत्त्य भामिनी ।

व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रं स्थिताभवत् ॥६०॥

श्लोभूते भर्तुमरणे सावित्र्या भरतर्षभ !

दुःखान्वितायास्तिष्ठस्थाः सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥६१॥

अद्य तद्दिवसं चेति कृत्वा दीप्तं हुताशनम् ।

युग्मातोदिते सूर्ये कृत्वा पौर्वाहिकीः क्रियाः ॥६२॥

ततः सर्वान् द्विजान् वृद्धान् श्वश्रून् श्वशुरमेव च ।

अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥६३॥

अवेधव्याश्लिषस्ते तु सावित्र्यार्थं हिताः शभाः ।

ऊचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवन-निवासिनः ॥६४॥

“एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा ।

मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णान् तपस्विनाम् ।

तं कालं तं मुहूर्त्तं च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा ।
 यथोक्तं नारदवचश्चिन्तयन्ती सुदुःखिता ॥६५-६६॥
 ततस्तु श्वश्रूः श्वशुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् ।
 एकात्ममास्थितां वाक्यं प्रीत्या भरतसप्तमम् ॥६७॥

श्वशुरावूचतुः—

“व्रतं यथोपदिष्टं तु तया तत् पारितं त्वया ।
 आहारकाशः सम्प्राप्तः क्रियतां तदनन्तरम्” ॥६८॥

सावित्र्युवाच—

“अस्मि गते मयादित्ये भोजनार्थं कृतकामया ।
 एष मे हृदि सद्वृत्त्यः समयश्च कृतो मया” ॥६९॥
 एवं सन्धापमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति ।
 स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान् प्रस्थितो वनम् ॥७०॥
 सावित्री त्वाह भर्त्सारं, “नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि ।
 सह त्वया गमिष्यामि, न हि त्वां हातुमुत्सहे” ॥७१॥

सत्यवानुवाच—

“वनं न गतपूर्वं ते दुःखः पन्थाश्च भाविनि ।
 व्रतोपवासचामा च कथं पदभ्यां गमिष्यसि ?” ॥७२॥

सावित्र्युवाच—

“उपवासाच्च मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ।
 गमने च कृतोत्साहो प्रतिषेधुं न मर्हसि” ॥७३॥

सत्यवानुवाच—

“यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम् ।
मम त्वामन्वय गुरुन् न मां दीवः स्पृशेदयम्” ॥७४॥

साभिवाद्याब्रवीच्छ्रू' श्वशुरं च महाव्रता ।
“अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम् ॥७५॥
इच्छेयमभ्यनुज्ञाता सह यास्याम्यहं वनम् ।
वनं कुसुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे” ॥७६॥
उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ।
सह भर्ता हसन्तीव हृदयेन विदूयता ॥७७॥

सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्व्वशः ।
मयूरगण-जुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥७८॥
नदीः पुण्यवहायैव पुष्पिताश्च नगोत्तमान् ।
सत्यवानाह “पश्ये”ति सावित्रीं मधुरं वचः ॥७९॥
निरीक्षमाणा भर्तारं सर्वावस्थमनिन्दिता ।
मृतमेव हि तं मेने काले मुनिवचः स्मरन् ॥८०॥
अनुव्रजन्ती भर्तारं जगाम मृदुगामिनी ।
हिषेव हृदयं कृत्वा तं च कालमवेक्षती ॥८१॥

अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय वीर्य्यवान् ।
कठिनं पूरयामास, ततः काष्ठान्यपाटयत् ॥८२॥
तस्य पाटयतः काष्ठं खेदो वै समजायत ।
व्यायामेन च तेनास्य अग्ने शिरसि वेदना ॥८३॥

महाभारतम्

सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच यमपीडितः ।

“आयामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ॥८४॥

अङ्गानि चैव सावित्रि ! हृदयं दूयतीव च ।

अस्वस्थमिव चात्मानं सचये मितभाषिणि । ॥८५॥

शूलैरिव शिरो विहमिदं संलक्षयाम्यहम् ।

तत् स्वमुमिच्छे कल्याणि ! न स्यातुं शक्तिरस्ति

सा समासाद्य सावित्री भर्तारमुपगम्य च ।

उत्सङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निषसाद महीतले ॥८६॥

ततः सा मारदवचो विमृशन्ती तपस्विनी ।

तं मुहूर्त्तं क्षणं वेत्ता दिवसं च युयोज ह ॥८७॥

मुहूर्त्तादेव चापश्यत् पुरुषं रक्तवाससम् ।

बहमौलिं वपुष्मन्तमादित्य-समतेजसम् ॥८८॥

श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहम् ।

स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥८९॥

तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः ।

कृताञ्जलिरुवाचार्ता हृदयेन प्रवेपती ॥९०॥

सावित्र्युवाच—

“दैवतं त्वाभिजानामि वपुरेतद्वदमानुषम् ।

कामये ब्रूहि देवेश ! कस्त्वं, किञ्च चिकीर्षसि” ॥९१॥

यम उवाच—

“पतिव्रतासि सावित्रि ! तथैव च तपोऽश्विता ।

अतस्त्वामभिभाषामि, विद्धि मां त्वं शुभे ! यमम् ॥९२॥

७०

प्रवेशिका

अयं ते सत्यवान् भर्ता चीणायुः पार्थिवाब्जः ।
नेथ्यामि तमहं बद्धा विदेगतश्चे चिकीर्षितम्” ॥८४॥

सावित्र्युवाच—

“श्रूयते भगवन् ! दूतास्तवागच्छन्ति मानुषान् ।
नेतुं किल भवान् कस्मादागतोऽसि स्वयं प्रभो !” ॥८५॥
इत्युक्तः पितृराजस्तां भगवान् स्वचिकीर्षितम् ।
यथावत् सर्वमाख्यातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥८६॥
“अयं च धर्मसंयुक्तो रूपवान् गुणसागरः ।
गार्हा मत्पुरुषैर्नेतुमतोऽस्मि स्वयमागतः” ॥८७॥
ततः सत्यवतः कायात् पाण्यवहं वशगतम् ।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निबर्क्य यमो बभूव ॥८८॥
ततः समुद्धृतप्राणं गतश्चासं हतप्रभम् ।
निर्विचेष्टं शरीरं तद् बभूवाप्रियदर्शनम् ॥८९॥
यमस्तु तं ततो बद्धा प्रयातो दक्षिणामुखः ।
सावित्री चैव दुःखात्तां यममेवाग्वगच्छत ॥९०॥

यम उवाच—

“निबर्त्त, गच्छ सावित्रि । यावद्गम्यं गतं त्वया ।
कृतं भर्तुस्त्वयानृणं कुरुष्व्यास्योर्ध्वदेहिकम्” ॥९१॥

सावित्र्युवाच—

“यत्र मे नीयते भर्ता, स्वयं वा यत्र गच्छति ।
मया च तत्र गन्तव्यमेष धर्मः समातनः ॥९२॥

तपसा गुरुभक्त्या च भर्तुः स्नेहाद् व्रतेन च ।
तवैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥१०३॥

यम उवाच—

“निवर्त्त, तुष्टोऽस्मि तवानया गिरा
स्वराक्षर-व्यञ्जनहेतुयुक्तया ।
वरं वृणोष्वेह विनास्व जीवितं
ददानि ते सर्वमनिन्दिते ! वरम्” ॥१०४॥

सावित्र्युवाच—

“श्रुतः स्वराज्याद् वनवासमाश्रितो
विनष्टचक्षुः शशुरो ममाश्रमे ।
स सन्धश्चक्षुर्वलवान् भवेन् नृप-
स्तव प्रसादाज् ज्येष्ठनार्कसन्निभः” ॥१०५॥

यम उवाच—

“ददानि तेऽहं तमनिन्दिते ! वरं
यथा त्वयोक्तं भविता च तत् तथा ।
तवाध्वना स्नानिमिवोपलक्ष्ये
निवर्त्त, गच्छस्व न ते श्रमो भवेत्” ॥१०६॥

सावित्र्युवाच—

“श्रमः कुतो भर्तृसमीपतो हि मे ।
यतः पतिं नैष्यसि तत्र मे गतिः ।
यतो हि भर्ता मम सा गतिर्भुवा
सुरेय ! भूयश्च वचो निबोध मे ॥१०७॥

सतां सक्तुःसङ्गतमीप्सितं परं
 ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।
 न चाफलं सत्पुरुषेण सङ्गते
 ततः सतां संनिवसेत् समागमे” ॥१०८॥

यम उवाच—

“मनोऽनुकूलं बुधबुद्धिवर्द्धनं
 त्वया यदुक्तं वचनं हिताश्रयम् ।
 विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
 वरं द्वितीयं वरयस्व भामिनि ।” ॥१०९॥

सावितृवाच—

“द्वर्तं पुरा मे शशुरस्य धीमतः
 स्वमेव राज्यं लभतां स धार्ष्टिकः ।
 जह्यात् स्वधर्मान् न च मे गुरुर्यथा
 द्वितीयमेतद् वरयामि ते वरम्” ॥११०॥

यम उवाच—

“स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरान्-
 न च स्वधर्मात् परिहास्यते नृपः ।
 कृतेन कामेन मया नृपात्मजे !
 निवर्त्त, गच्छस्व न ते श्रमो भवेत्” ॥१११॥

सावितृवाच—

“अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा, मनसा, गिरा ।
 अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः समात्मनः ॥११२॥

एवंप्रायश्च लोकोऽयं मनुष्याः शक्तिपेशलाः ।
सस्तस्त्वेवाप्यमितेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते” ॥११३॥

यम उवाच—

“पिपासितस्येव भवेद् यथा पय-
स्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं हृणीष्वेह शुभे ! यदिच्छसि” ॥११४॥

सावित्र्युवाच—

“ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता
भवेत् पितुः पुत्रशतं तथौरसम् ।
कुलस्य सन्तानकरं च यद् भवेत्
तृतीयमेतद् वरयामि ते वरम्” ॥११५॥

यम उवाच—

“कुलस्य सन्तानकरं सुवर्चसं
शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे !
कृतेन कामेन नराधिपात्मजे !
निवर्त्त, दूरं हि पथस्त्वमागता” ॥११६॥

सावित्र्युवाच—

“विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवा-
स्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः ।
समेन धर्मेण चरन्ति ताः प्रजा-
स्ततस्तुवेहेश्वर ! धर्मराजता ॥११७॥

आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सु यः ।
तस्मात् सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति” ॥११८॥

यम उवाच—

“उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने !
शुभे ! न तादृक् त्वदृते श्रुतं मया ।
अनेन सुष्टोऽस्मि, विनास्य जीवितं
वरं चतुर्थे वरयस्व गच्छ च” ॥११९॥

सावित्र्युवाच—

“ममात्मजं सत्त्ववतस्तथौरसं
भवेदुभाभ्यामिह यत् कुलोदभवम् ।
शतं सुतानां बलवीर्यशालिना-
मिदं चतुर्थे वरयामि ते वरम्” ॥१२०॥

यम उवाच—

“शतं सुतानां बल-वीर्यशालिनां
भविष्यति प्रीतिकरं तवाश्ले !
परिश्रमस्तो न भवेन् नृपात्मजे !
निवर्त्त, दूरं हि पथस्त्वमागता” ॥१२१॥

सावित्र्युवाच—

“न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो
न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।
यस्मादेतच्चियतं सत्सु नित्यं
तस्मात् सन्तो रक्षितारो भवन्ति” ॥१२२॥

यम उवाच—

“यथा यथा भाषसि धर्मसंहितं
मनोऽनुकूलं सुपदं महार्घवत् ।
तथा तथा मे त्वयि भक्तिरत्नमा
वरं तृणीष्वाप्रतिमं पतिवते !” ॥१२३॥

सावित्रीवाच—

“न कामये भर्तृविनाकृता सुखं
न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् ।
न कामये भर्तृविनाकृता त्रियं
न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ॥१२४॥
वरातिसर्गः शतपुत्रता मम
त्वयैव दत्तो ज्ञियते च मे पतिः ।
वरं तृणे, ‘जीवतु सत्यवानयं’
तवेव सत्यं वचनं भविष्यति” ॥१२५॥

“तथै”त्युक्त्वा तु तं पाशं मुक्त्वा वैवस्वतो यमः ।
धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥१२६॥
“एष भद्रे ! मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ।
अरोमस्तव नेयस्य सिद्धार्यः स भविष्यति ॥१२७॥
चतुर्वर्षयतायुश्च त्वया सार्द्धमवाप्स्यति ।
इष्टा यज्ञैश्च धर्मेण ख्यातिं लोके गमिष्यति” ॥१२८॥
एवं तस्य वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।
निवर्त्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥१२९॥

सावित्र्यपि यमे याति भर्तारं प्रतिलभ्य च ।
 जगाम तत्र यवास्या भर्तुः शवं कलेवरम् ॥१३०॥
 सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगृह्य च ।
 उक्क्षे गिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥१३१॥
 संज्ञां च स पुनर्लब्ध्वा सावित्रीमभ्यभाषत ।
 प्रोत्थागत इव प्रेम्णा पुनः पुनरुदीक्ष्य वै ॥१३२॥

सत्यवानुवाच—

“सुचिरं वत सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधितः ?
 क्व घासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां सञ्चर्क्य ह ? ॥१३३॥
 शिरोऽभिताप-सन्तप्तः स्यातुं चिरमशक्नुवन् ।
 तर्वाकक्षे प्रसुप्तोऽस्मि इति सर्वं स्मरे शुभे !” ॥१३४॥
 तमुवाचाथ सावित्री, “रजनी व्यवगाहते ।
 यस्ते सर्वे यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपाक्षज ! ॥१३५॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ, भद्रं ते, पितरौ पश्य सुव्रत !
 विगाढा रजनी चेयं निवृत्तस्य दिवाकरः ॥१३६॥
 यदि नोत्सहसे गन्तुं सरुजं त्वां हि लक्षये ।
 न च ज्ञास्यसि पन्थानं तमसा संहते यमे ॥१३७॥
 यः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावीऽनुमते तव ।
 वसावेह क्षपामेकां वृत्तितं यदि तेऽनघ !” ॥१३८॥

सत्यवानुवाच—

“शिरोरुजा निवृत्ता मे, स्वस्यान्यङ्गानि लक्षये ।
 सातापितृभ्यामिच्छामि संयोगं त्वत्प्रसादजम् ॥१३९॥

का त्ववस्था तयोरद्य मदर्थमिति चिन्तये ।
 तयोरदृश्ये मयि च महद् दुःखं भविष्यति ॥१४०॥
 माता हृदा पिता हृदस्तयोर्दृष्टिरहं किल ।
 तौ रात्रौ मामपश्यन्तौ कामवस्थां गमिष्यतः ॥१४१॥
 एवमुक्त्वा स धर्माका गुरुभक्तौ गुरुप्रियः ।
 उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्त्तः सस्वरं प्ररुरोद ह ॥१४२॥
 ततोऽब्रवीत् तथा दृष्ट्वा भर्त्तारं शोककर्षितम् ।
 प्रमृज्याश्रूणि पाणिभ्यां सावित्री धर्मचारिणी ॥१४३॥
 “यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं द्रुतं यदि ।
 शत्रू-श्वशुर-भर्तृणां मम पुण्यास्तु शर्वरी” ॥१४४॥
 सावित्री तत उत्थाय केशान् संयम्य भाविनी ।
 पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥१४५॥
 उत्थाय सत्त्वर्वाद्यापि प्रमृज्याङ्गानि पाणिना ।
 सर्वा दिशः समालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥१४६॥
 तमुवाचाय सावित्री, “शः फलानि हरिष्यसि ।
 योगक्षेमार्थमेतं ते नेष्यामि परशुं त्वहम्” ॥१४७॥
 कृत्वा कठिनभारं सा हृद्यशाखावलम्बिनम् ।
 गृहीत्वा परशुं भर्तुः सकाशे पुनराकृतम् ॥१४८॥
 वामे स्कन्धे तु वामोरुर्भर्तुर्वाङ्गं निवेश्य च ।
 दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम गजगामिनी ॥१४९॥
 एतस्मिन्नेव काले तु कुमत्सेनो महाबलः ।
 लब्धचक्षुः प्रसन्नायां दृष्ट्यां सर्वं ददर्श ह ॥१५०॥

स सर्वामात्रमान् गत्वा शैव्यया सह भार्यया ।
 पुत्रहेतोः परामर्शिनं जगाम भरतर्षभ ! ॥१५१॥
 ततोऽभिष्टुत्य तैर्विप्रेः सर्वैराश्रमवासिभिः ।
 परिवार्य्य समाखास्य तावानीतौ स्वमाश्रमम् ॥१५२॥
 ब्राह्मणः सत्यवाक् तेषामुवाचेदं तयोर्वचः ।
 “यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
 आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान्” ॥१५३॥
 एवमाश्वासितस्त्वैस्तु सत्यवाग्भिस्तपस्विभिः ।
 तांस्तान् विगच्छयन् सर्वांस्ततः स्थिर इवाभवत् ॥१५४॥
 ततो मुञ्चन्तात् सावित्री भर्ता सत्यवता सह ।
 आजगामाश्रमं राज्ञौ प्रहृष्टा प्रविवेच्य च ॥१५५॥
 ततो राज्ञा सहासीनाः सर्वे ते वनवासिनः ।
 जात-कौतूहलाः पार्थ ! पप्रच्छुर्नृपतेः सुतम् ॥१५६॥
 प्रागेव नागतं कस्मात् सभार्येण त्वया विभो !
 विरात्रे चागतं कस्मात् ? कोऽनुवन्धस्तवाभवत् ?” ॥१५७॥

सत्यवानुवाच—

“सुप्तश्चाहं वेदनया चिरमित्युपनक्षये ।
 अतो विरात्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम्” ॥१५८॥

गौतम उवाच—

“अकस्माच्चक्षुषः प्राप्तिर्द्युमत्सेनस्य ते पितुः ।
 नास्य त्वं कारणं वेत्सि, सावित्री वेत्तुमर्हति” ॥१५९॥

सावित्र्यवाच—

“मृत्युर्मे पत्युराख्यातो नारदेन महात्मना ।
 स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो नैनं जहाम्यहम् ॥१६०॥
 सुमन्त्रेण यमः साक्षादुपागच्छत् सकिङ्करः ।
 स एनमनयद् बद्धा दिशं पितृनिषेविताम् ॥१६१॥
 अस्तौषं तमहं देवं सत्येन वचसा विभुम् ।
 पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तान् मम ॥१६२॥
 चक्षुषी च स्वराज्यञ्च ह्री वरी श्वशुरस्य मे ।
 सख्यं पितुः पुत्रघ्नतं, पुत्राणां चात्मनः शतम् ॥१६३॥
 चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्ता लब्धञ्च सत्यवान् ।
 भर्तुर्हि जीवितार्थं तु मया चीर्णं त्विदं व्रतम्” ॥१६४॥

ऋषय ऊचुः—

“निमज्जामानं व्यसनैरभिष्टुतं
 कुलं नरेन्द्रस्य तमोमये ऋदे ।
 त्वया सुशील-व्रतपुण्ययुक्तया
 समुद्धृतं साध्वि ! पुनः कुलीनया” ॥१६५॥

एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च ।
 भर्तुः कुलञ्च सावित्र्या सर्वं कच्छात् समुद्धृतम् ॥१६६॥

प्रवेशिका

विराटसभायां समवेतानां कृष्णादीनां युद्धविषये सन्वणा^१

वैशम्पायन उवाच—

“कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरा-
स्तदाभिमन्योर्मुदिताः सपत्नाः ।
विश्वस्य रात्रावुपसि प्रतीताः
सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः ॥१॥

सभा तु सा मत्स्यपतेः समृद्धा
मणिप्रवेकोत्तमरत्नचित्रा ।
न्यस्तासना मास्थवती सुगन्धा
तामभ्ययुस्ते नरराजवर्याः ॥२॥

अथासनान्याविप्रतां पुरस्ता-
दुभौ विराट्पृथुपदौ नरेन्द्रौ ।
तृतीयौ च मान्यौ पृथिवीपतीनां
पित्रा समं रामजनार्दनौ च ॥३॥

पाञ्चासराजस्य समीपतस्तु
श्रिनिप्रवीरः सहरोहिणेयः ।
मत्स्यस्य राजसु सुसन्निहृष्टौ
जनार्दनसौ च युधिष्ठिरश्च ॥४॥

^१ कृष्णोपप्रेक्षि—प्रचलनोऽध्यापनपुराणम् ।

सुताश्च सर्वे द्रुपदस्य राज्ञो
भीमार्जुनौ माद्रवतीसुतो च ।
प्रद्युम्नसाम्बौ च युधि प्रवीरो
विराटपुत्रैश्च सहाभिमन्युः ॥५॥

सर्वे च शूराः पितृभिः समाना
वीर्येण रूपेण बलेन चैव ।
उपाविशन् द्रौपदेयाः कुमाराः
सुवर्णचित्रेषु वरासनेषु ॥६॥

तथोपविष्टेषु महारथेषु
विराजमानाभरणाभ्वरेषु ।
रराज सा राजवती भमृडा
यद्देरिव द्यौर्विमलैरुपेता ॥७॥

ततः कथास्ते समवाययुक्ताः
कृत्वा विचित्राः पुरुषप्रवीराः ।
तस्युर्महर्ते परिचिन्तयन्तः
कृष्णं नृपास्ते समुदीचमाणाः ॥८॥

कथान्तमासाद्य च माधवेन
संघट्टिताः पाण्डवकार्यहेतोः ।
ते राजसिंहाः सहिता ह्यमृष्वन्
वाक्यं महार्थं सुमहोदयं च ॥९॥

श्रीकण्ठ उवाच—

‘सर्वैर्भवद्भिर्विदितं यथायं
युधिष्ठिरः सौबलेनाश्वत्थाम् ।
जितो निहत्यापहृतं च राज्यं
वनप्रवासे समयः कृतसः ॥१०॥

शत्रैर्विजितुं तरसा महीं च
सत्ये स्थितैः सत्वरघैर्यथावत् ।
पाण्डोः सुतैस्तद्भुतमुग्ररूपं
वर्षाणि षट् सम च धीर्णमयैः ॥११॥

वयोदशमेव सुदुस्तरोऽय-
मन्नायमानैर्भवतां समीपे ।
केशानसह्यान् विविधान् सहस्र-
महात्मभिश्चापि वने निविष्टम् ।
एतैः परमैश्चनियोगयुक्तै-
रिच्छुद्धिरामं स्वकुलेन राज्यम् ॥१२॥

एवं गते धर्मसुतस्य राज्ञो
दुर्योधनस्यापि च यद्वितं स्यात् ।
तच्चिन्तयध्वं कुरुपाण्डवामां
धर्म्यं च युक्तं च यथास्करं च ॥१३॥

अधर्मयुक्तं न च कामयेत
 राज्यं सुराणामपि धर्मराजः ।
 धर्मार्थयुक्तं तु महीपतित्वं
 ग्रामेऽपि कस्मिंश्चिदयं बुभूयेत् ॥१४॥

पितरं हि राज्यं विदितं नृपाणां
 यथापकृष्टं धृतराष्ट्रपुत्रैः ।
 मिथ्योपचारिण यथा ह्यनेन
 कृच्छ्रं महत्प्राप्तमसद्यरूपम् ॥१५॥

न चापि पार्थो विजितो रणे तैः
 स्वतेजसा धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः ।
 तथापि राजा सहितः सुहृद्भि-
 रभीष्टतेऽनामयमेव तेषाम् ॥१६॥

यत्तु स्वयं पाण्डुसुतैर्विजित्य
 समाहृतं भूमिपतीन् प्रवीक्ष्य ।
 सत्प्रार्थयन्ते पुरुषप्रवीराः
 कुन्तीसुता माद्रवतीसुती च ॥१७॥

बलाभियुक्तैर्विविधैरुपायैः
 संप्रार्थिताः कन्तुममित्रसङ्घैः ।
 राज्यं जिहीर्षद्भिरसद्भिरुद्यैः
 'सुखं' च तदो विदितं यथावत् ॥१८॥

तेषां च लोभं प्रसमीक्ष्य हृदं
 धर्मज्ञतां चापि युधिष्ठिरस्य ।
 संबन्धितां चापि समीक्ष्य तेषां
 मतिं कुरुध्वं सहिताः पृथक् च ॥१८॥

इमे च सत्येऽभिरताः सदैव
 तं पालयित्वा समयं यथावत् ।
 अतोऽन्यथा तैरुपचर्यमाणा
 हन्युः समेतान् धृतराष्ट्रपुत्रान् ॥२०॥

तैर्विप्रकारं च निशम्य कार्यं
 सुहृज्जनास्तान् परिवारयेयुः ।
 युद्धेन बाधेयुरिमांस्तथैवं
 तैर्वाध्यमाना युधि तांश्च हन्युः ॥२१॥

तथापि नेमेऽस्पृताया समर्थ-
 स्तेषां जयायेति भवेन्नतिर्वः ।
 समेत्य सर्वे सहिताः सुहृद्भि-
 स्तेषां विनाशाय यतयेयुरेव ॥२२॥

दुर्योधनस्यापि मतं यथाव-
 द्वा ज्ञायते किं नु करिष्यतीति ।
 अज्ञायमाने च मते परस्व
 मन्त्रस्य पारं कथमभ्युपेसः ॥२३॥

तस्मादितो गच्छतु धर्मशौलः

‘शुचिः कुलीनः पुरुषोऽप्रमत्तः ।

दूतः समर्थः प्रशमाय तेषां

राज्यार्थदानाय युधिष्ठिरस्य’ ॥२४॥

निशम्य वाक्यं तु जनार्दनस्य

धर्मार्थयुक्तं मधुरं सभं च ।

समाददे वाक्यमग्रायजोऽस्य

संपूज्य वाक्यं तदनीव राजन् ॥२५॥

अलदेव उवाच —

‘श्रुतं भवद्भिर्गदपूर्वजस्य

वाक्यं यथा धर्मवदर्थवत् ।

अज्ञातशत्रोश्च हितं च युक्तं

दुर्योधनस्यापि तथैव राज्ञः ॥२६॥

अर्धं हि राज्यस्य विसृज्य वीराः

कुन्तीसुतास्तस्य कृते यतन्ते ।

प्रदाय चार्धं धृतराष्ट्रपुत्रः

सुखी सहास्राभिरनीव मोदेत् ॥२७॥

शब्ध्वा हि राज्यं पुरुषप्रवीराः

सम्यक्प्रवृत्तेषु परेषु चैव ।

भुवं प्रशान्ताः सुखमाविशेयु-

‘स्तेषां प्रशान्तिश्च हितं प्रजानाम् ॥२८॥

दुर्योधनस्यापि मर्तं च वेत्तुं
 वक्त्रं च वाक्पानि युधिष्ठिरस्य ।
 प्रियं च मे स्याद् यदि तत्र कश्चि-
 द्भुजेच्छुमार्थं कुरुपाण्डवानाम् ॥२८॥

स भीष्ममाम्भ्यः कुरुप्रवीरं
 वैचित्रवीर्यं च महानुभावम् ।
 द्रोणं सपुत्रं विदुरं कर्पं च
 गान्धारराजं च ससूतपुत्रम् ॥

सर्वे च येऽन्ये धृतराष्ट्रपुत्रा
 बलप्रधाना निगमप्रधानाः ।
 स्थिताश्च धर्मेषु यथा स्वकेषु
 लोकप्रवीराः श्रुतशीलवृद्धाः ॥

एतेषु सर्वेषु समागतेषु
 धीरेषु वृद्धेषु च संगतेषु ।
 ब्रवीतु वाक्यं प्रणिपातयुक्तं
 कुन्तीसुतस्यार्यकरं मया स्यात् ॥२९॥३०॥

सर्वास्त्रवस्यासु च ते न कोप्या
 अस्तौ हि सोऽर्थो बलमान्वितैस्तैः ।
 प्रियाभ्युपेतस्य युधिष्ठिरस्य
 श्रूते प्रसक्तस्य हृतं च राज्यम् ॥३१॥

निवार्यमाणस कुरुप्रवीरः

सर्वैः सुहृद्भिर्ह्ययमप्यतच्छः ।

स दीव्यमानः प्रतिदीव्य चैनं

गान्धारराजस्य सुतं मताक्षम् ॥

हित्वा हि कर्णं च सुयोधनं च

समाह्वयद्देवितुमाजमीढः ।

दुरोदरास्तत्र सहस्रशोऽन्ये

युधिष्ठिरो यान् विषङ्गेत जेतुम् ॥

सत्सृज्य तान् सौबलमेव चार्यं

समाह्वयत्तेन जितोऽभवत्याम् ॥

स दीव्यमानः प्रतिदेवनेन

अक्षेण नित्यं स्वपराङ्मुखेषु ॥

संरम्भमाणी विजितः प्रसङ्ग

तत्रापराधः शकुर्नेन कथित् ।

तस्मात्प्रचम्यैव वचो ब्रवीतु

वैचित्तवीर्यं बहुसामयुक्तम् ॥३४-३७॥

तथा हि शक्यो हृतराष्ट्रपुत्रः

स्वार्थे नियोक्तुं पुरुषेष तेन ।

अयुधमाकाङ्क्षन् कीरवाणां

साम्नेय दुर्योधनमाश्रयध्वम् ॥३८॥

साम्रा जितीऽर्योऽर्थकरी भवेत्
युवेऽनयो भविता नेह सोऽर्थः ” ॥३८॥

वैशम्पायन उवाच—

“एवं ब्रुवत्येव मधुप्रवीरे
शिनिप्रवीरः सहस्रोत्पपात ।
तच्चापि वाक्यं परिनिन्द्य तस्य
समाददे वाक्यमिदं समन्युः ॥४०॥

सात्यकि उवाच—

‘यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभाषते ।
यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथारूपं प्रभाषसे ॥४१॥
सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा ।
उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान् प्रति ॥४२॥
एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीवमहावली ।
फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन् वनस्पतौ ॥४३॥
माभ्यसूयामि ते वाक्यं ब्रुवतो लाङ्गलध्वज !
ये तु नृण्वन्ति ते वाक्यं तानसूयामि माधव ! ॥४४॥
कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमपि तुवन् ।
लभते परिषद्मध्ये व्याहर्तुमकुतोभयः ? ॥४५॥
समाह्वय महात्मानं जितवन्तोऽद्यकोपिदाः ।
अनघर्षं यथाऽन्धं तेषु धर्मजयः कुतः ? ॥४६॥

यदि कुन्तीसुतं गेहे कौडन्तं भ्रातृभिः सह ।
अभिगम्य जयेयुस्ते तत्तेषां धर्मतो भवेत् ॥४७॥
समाह्वय तु राजानं चण्डधर्मरतं सदा ।
निकृत्या वितवन्तस्ते किं नु तेषां परं शुभम् ? ॥४८॥

कथं प्रणिपतेन्नायमिह कृत्वा घणं परम् ।
वनवासादिमुक्तुं प्राप्तः पैतामहं पदम् ? ॥४९॥
यच्चयं परवित्तानि कामयेत युधिष्ठिरः ।
एवमप्ययमत्यन्तं पराचार्हति याचितुम् ॥५०॥

कथं च धर्मयुक्तास्ते न च राज्यं जिहीषवः ।
निवृत्तवनवासास्तान् य आहुर्विदिता इति ॥
अनुनीता हि भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
न व्यवस्यन्ति पाण्डूनां प्रदातुं पेटकं वसु ? ॥५१-५२॥

अहं तु ताच्छ्रितैर्वाणैरनुनीय रणे बलात् ।
पादयोः पातयिष्यामि कौन्तेयस्य महात्मनः ॥५३॥
अथ ते न व्यवस्यन्ति प्रणिपाताय धीमतः ।
गमिष्यन्ति सहामात्या यमस्य सदनं प्रति ॥५४॥

न हि ते युयुधानस्य संरब्धस्य युयुत्सवः ।
वेगं समर्थाः संसीदुं वज्रस्येव महीधराः ॥५५॥
को हि गाण्डीवधन्वानं कश्च चक्रायुधं युधि ।
मा चापि विषहेत्कुहं कश्च भीमं दुरासदम् ॥५६॥

यमौ च दृढधन्वानौ यमकस्यौ महाद्युतौ ।
 विराट्-धुपदौ वीरौ यमकालोपमद्युतौ ॥
 को जिजीविषुरासीदेष्टुष्टद्युम्नं च पार्श्वतम् ।
 पश्येतान् पाण्डवेयांसु द्रौपद्याः कीर्त्तिवर्द्धनान् ॥

समप्रमाणान् पाण्डूनां समवीर्यान् मदोल्कटान् ।
 सौभद्रं च महेष्वासममरैरपि दुःसहम् ॥
 गदप्रद्युम्नसाम्बाञ्च कालसूर्यान्लोपमान् ।
 ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिमा सह ॥

कर्णं चैव निहत्याजावभियेक्ष्याम पाण्डवम् ।
 नाधर्मो विद्यते कश्चिच्छूतून् हत्वाततायिनः ॥५७-६१॥
 अधर्म्यमयशस्यं च शात्रवाणां प्रयाचनम् ।
 हृदयस्तस्य यः कामस्तं कुरुध्वमतन्द्रिताः ॥६२॥

धार्तराष्ट्रो ह्ययुधेन न राज्यं दातुमिच्छति ।
 अथ पाण्डुसुतो राज्यं सभतां वा युधिष्ठिरः ।
 निहता वा रणे सर्वे स्वप्नमिति वसुधातले ॥६३॥

धुपद उवाच—

'एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न संशयः ।
 न हि दुर्योधनो राज्यं मधुरेण प्रदास्यति ॥६४॥
 अनुवर्त्यति तं चापि धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।
 भीष्मद्रोणौ च कार्पण्यान्मौर्याद्राधेयसौवली ॥६५॥

बलदेवस्य वाक्यं तु मम ज्ञाने न युज्यते ।
एतद्वि पुरुषेष्वग्रे कार्यं सुनयमिच्छता ॥६६॥
न तु वाक्यो मृदुवचो धार्तराष्ट्रः कथंचन ।
न हि मारदवसाध्योऽसौ पापबुद्धिर्मतो मम ॥६७॥

गर्दभे मारदवं कुर्याद्गोषु तीक्ष्णं समाचरेत् ।
मृदु दुर्योधने वाक्यं यो ब्रूयात्पापचेतसि ॥
मृदुं वै मन्यते पापो भाषमाणमशक्तिकम् ।
हितमर्थं न जानीयादबुद्धिर्मारदवे सति ॥६८-६९॥

एतच्चैव करिष्यामो यत्नस्य कियतामिह ।
प्रस्थापयाम मित्रेभ्यो बलानुरस्योजयन्तु नः ॥७०॥
शस्यस्य धृष्टकेतोश्च जयक्सेनस्य वा विभो !
क्षिकयामां च सर्वेषां दूता गच्छन्तु शीघ्रमाः ॥७१॥

स च दुर्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति सर्वशः ।
पूर्वाभिपत्ताः सन्तश्च भजन्ते पूर्वचोदनम् ॥७२॥
तत्स्वरध्वं नरेन्द्राणां पूर्वमेव प्रचोदने ।
अहं हि कार्यं वोढव्यमिति मे वर्तते मतिः ॥७३॥

शस्यस्य प्रेषतां शीघ्रं ये च तस्मानुगा नृपाः ।
भगदत्ताय राक्ष्णे च पूर्वसागरवासिने ॥
अमितौजसे तथोपाय हार्दिक्याथान्धकाय च ।
दीर्घप्रज्ञाय शूराय रोचमानाय वा विभो ! ॥७४-७५॥

आनीयतां हृहस्तस्य सेनाबिन्दुस्य पार्थिवः । ६
 सेनजित्प्रतिविन्ध्यस्य चित्रवर्मा सुवासुकः ॥७६॥
 बाह्लीको मुष्णकेयस्य चैषाधिपतिरेव च ।
 सुपार्श्वस्य सुबाहुस्य पौरवस्य महारथः ॥७७॥
 शकानां पल्लवानां च दरदानां च ये नृपाः ।
 सुरारिस्य नदीजस्य कर्णवेष्टस्य पार्थिवः ॥७८॥
 मीलस्य वीरधर्मा च भूमिपालस्य वीर्यवान् ।
 दुर्जयो दन्तवक्रस्य रुक्मी च जनमेजयः ॥७९॥
 आषाढो वायुवेगस्य पूर्वपालो च पार्थिवः ।
 भूरितेजा देवकस्य एकलव्यः सहात्मजः ॥८०॥
 कारुण्यकास्य राजानः क्षेमधूर्तिस्य वीर्यवान् ।
 काम्भोजा कृधिका ये च पश्चिमानूपकास्य ये
 जयत्सेनस्य काश्यस्य तथा पञ्चनदा नृपाः ।
 क्राथपुत्रस्य दुर्धर्षः पार्वतीयास्य ये नृपाः ॥८२॥
 जानकिस्य सुशर्मा च मणिमान् योतिमत्सकः ।
 पाण्डुराष्ट्राधिपस्यैव धृष्टकेतुस्य वीर्यवान् ॥८३॥
 तुण्डस्य दण्डधारस्य हृहत्सेनस्य वीर्यवान् ।
 अपराजितो निषादस्य त्रेषिमान् वसुमानपि ॥८४॥
 हृहहलो महीजास्य बाहुः परपुरंजयः ।
 समुद्रसेनो राजा च सह पुत्रेण वीर्यवान् ॥८५॥
 उद्भवः क्षेमकस्यैव वाटधानस्य पार्थिवः ।
 श्रुतायुस्य हृढायुस्य साख्यपुत्रस्य वीर्यवान् ॥८६॥

कुमारस्य कलिङ्गानामीश्वरो युद्धदुर्मदः ।
 एतेषां प्रेथतां शीघ्रमेतद्धि मम रोचते ॥८०॥
 अयं च ब्राह्मणो विद्वान्मम राजन् ! पुरोहितः ।
 प्रेथतां धृतराष्ट्राय वाक्यमस्मै प्रदीयताम् ॥
 यथा दुर्योधनो वाच्यो, यथा शान्तनवो नृपः ।
 धृतराष्ट्रो यथा वाच्यो, द्रोणश्च रथिनां वरः ॥८८-८९॥

शरणागत-रक्षणम्

कपोत-लुब्धकसंवादः ।

कश्चित् शुद्धसमाचारः पृथिव्यां कालसंमितः ।
 विचचार महारण्ये घोरः शकुनिलुब्धकः ॥१॥
 काकोल इव कृष्णाग्रो रक्ताक्षः कालसंमितः ।
 दीर्घजङ्घो कृष्णपादो महावक्त्रो महाहनुः ॥२॥
 न च तस्य सुहृत् कश्चिन्न सम्बन्धो न सान्धवः ।
 स हि तैः संपरित्यक्तस्तेन रौद्रेण कर्मणा ॥३॥
 ये नृशंसा दुरात्मानः प्राणिप्राणहरा जराः ।
 सहेजनीया भूतानां व्याला इव भवन्ति ते ॥४॥

स वै चारकमादाय द्विजान् हत्वा घने सदा ।
 चकार विक्रयं तेषां पतङ्गानां जनाधिप ! ॥५॥
 एवं तु वर्तमानस्य तस्य वृत्तिं दुरात्मनः ।
 अगमत् सुमहान् कालो न चाधर्ममबुध्यत ॥६॥

ततः कदाचित् तस्याय वनस्यस्य समन्ततः ।
 पातयच्चिव वृक्षांस्तान् सुमहान् वातसंभ्रमः ॥७॥
 वारिधारासमूहेन संप्रवृष्टः शतक्रतुः ।
 क्षणेन पूरयामास सलिलेन वसुन्धराम् ॥८॥
 ततो धाराकुले काले संभ्रमवष्टचेतनः ।
 शीतार्तस्तदनं सर्वमाकुलेनान्तरात्मना ।
 नैव निम्नं स्थलं वापि सोऽविन्दत विहङ्गहा ।
 पूरितो हि जलोच्चेन तस्य मार्गो वनस्य तु ॥८-१०॥
 पक्षिणो वर्षवेगेन हता लीनास्तदाभवन् ।
 मृगाः सिंहा वराहाश्च स्थलमाश्रित्य शेरते ॥११॥
 महता वातवर्षेण त्रासितास्ते वनौकसः ।
 भयार्ताश्च सुधार्ताश्च बभ्रमुः सहिता घने ॥१२॥

स तु शीताहतैर्गात्रैर्न अगाम न तस्थिवान् ।
 ददर्श पतितां भूमौ कपोतीं शीतविह्वलाम् ॥१३॥
 दृष्टार्तोऽपि हि पापात्मा स तां पञ्जरकेऽक्षिपत् ।
 स्वयं दुःखाभिभूतोऽपि दुःखमेवाकरोत् परे ।
 पापात्मा पापकारित्वात् पापमेव चकार सः ॥१४॥

सोऽपश्यत्तरुयण्डेषु मेघनीलं वनस्पतिम् ।
 सिन्धुमानं विहङ्गौघैश्चायावास फलार्थिभिः ।^६
 धात्रा परोपकाराय स साधुरिव निर्मितः ॥१५॥
 अथाभवत् सणेनैव वियद् विमलतारकम् ।
 महत् सर इवोत्पुल्लं कुमुदच्छुरितोदकम् ॥१६॥
 ताराख्यं कुमुदाकारमाकाशं निर्मलं बहु ।
 घनेर्मुक्तं नभो दृष्ट्वा लुब्धकः शीतविह्वलः ।
 दिशो विलोकयामास विगाढां प्रेक्ष्य शर्वरौम् ॥१७॥
 "दूरतो मे निवेश्य देशदस्मात्" स चिन्तयन् ।
 कृतबुद्धिर्दुर्मे तस्मिन् वसुं तां रजनीं ततः ।^७
 साञ्जलिः प्रणतिं कृत्वा वाक्यमाह वनस्पतिम् ।
 "शरणं यामि यान्यस्मिन् देवतानि वनस्पती" ॥१८-१९॥
 स शिलायां शिरः कृत्वा पर्णान्यास्तीर्य भूतले ।
 दुःखेन महताविष्टस्ततः सुष्वाप पक्षिहा ॥२०॥
 अथ वृक्षस्य शाखायां विहङ्गः ससुहृज्जनः ।
 दीर्घकालोपितो राजंस्तत्र चित्रतनूरुहः ॥२१॥
 तस्य कल्पगता भार्या चरितुं नाभ्यवर्तत ।
 प्राप्ताञ्च रजनीं दृष्ट्वा स पक्षी पर्यतप्यत ॥२२॥
 "वातवर्षं महत्तासीञ्च चागच्छति मे प्रिया ।
 किमु तत्कारणं येन साद्यापि न निवर्तते ? ॥२३॥
 अपि स्वस्ति भवेत् तस्याः प्रियाया मम कानने ?
 तया विरहितं ह्रीदं शून्यमद्य गृहं मम ॥२४॥

पुत्र-पौत्र-वधू-भृत्यैराकीर्णमपि सर्वतः ।
 भार्याहीनं गृहस्थस्य शून्यमेव गृहं भवेत् ॥२४॥
 न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
 गृहं तु गृहिणीहीनमरण्यसदृशं मतम् ॥२५॥
 यदि सा रक्तनेवान्ता चित्राङ्गी मधुरस्वरा ।
 अथ नायाति मे कान्ता न कार्यं जीवितेन मे ॥२६॥
 न भुङ्क्ते मय्यभुङ्क्ते या, नास्माते स्माति सुव्रता ।
 नातिष्ठत्युपतिष्ठेत, न शीतेऽग्रयिते मयि ॥२७॥
 हृष्टे भवति सा हृष्टा, दुःखिते मयि दुःखिता ।
 प्रोषिते दीनवदना, क्रुद्धे च प्रियवादिनी ॥२८॥
 पतिव्रता पतिगतिः पतिप्रियहिते रता ।
 यस्य स्यात् तादृशी भार्या धन्यः स पुरुषो भुवि ॥२९॥
 सा हि श्रान्तं सुधार्तं च जानीते मां तपस्विनी ।
 अनुरक्ता स्थिरा वैव भक्ता स्निग्धा यशस्विनी ॥३०॥
 वृक्षमूलेऽपि दयिता यस्य तिष्ठति तद् गृहम् ।
 प्रासादोऽपि तथा हीनः कान्तार इति निश्चितम् ॥३१॥
 धर्मार्थ-कामकालेषु भार्या पुंसः सहायिनी ।
 विदेशगमने चास्य सैव विश्वासकारिका ॥३२॥
 भार्या हि परमो ह्यर्थः पुरुषस्येह पठ्यते ।
 असहायस्य लोकेऽस्मिन्नोकयात्रा-सहायिनी ॥३३॥
 तथा रोगाभिभूतस्य नित्यं कष्टगतस्य च ।
 नास्ति भार्यासमं किञ्चिन्नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥३४॥

नास्ति भार्यासमो बन्धुर्नास्ति भार्यासमा गतिः ।
नास्ति भार्यासमो लोके सहायो धर्मसंग्रहे ॥३६॥
यस्य भार्या गृहे नास्ति साध्वी च प्रियवादिनी ।
परस्य तेन गन्तव्यं यथारस्यं तथा गृहम्" ॥३७॥

एवं विलपतस्तस्य श्रुत्वा तु करुणं वचः ।
गृहीता शकुनिघ्नेन कपोती वाक्यमब्रवीत् ॥३८॥

कपोत्युवाच—

"अहोऽतीव सुभाग्याहं यस्या मे दयितः पतिः ।
असतो वा सतो वापि गुणानेवं प्रभाषते ॥३९॥
न सा स्त्री ह्यभिमन्तव्या यस्या भर्ता न तुष्यति ।
तुष्टे भर्तरि नारीणां तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥४०॥
दावाग्निनेव निर्दग्धा सपुष्पस्तवका लता ।
मस्त्रीभवति सा मायै यस्या भर्ता न तुष्यति" ॥४१॥

इति सञ्चिन्त्य दुःखार्ता भर्तारं दुःखितं तदा ।
कपोती लुब्धकेनापि गृहीता वाक्यमब्रवीत् ॥४२॥
"हन्त ! वक्ष्यामि ते श्रेयः, श्रुत्वा तु कुरु तत् तथा ।
शरणागतसन्त्राता भव कान्त ! विशेषतः ॥४३॥
एष शाकुनिकः शैते तवावासं समाश्रितः । ,
शौतार्तं च दुधार्तं च पूजामस्मै समाचर ॥४४॥
यो हि कश्चिद् द्विजं हन्याद्, गात्रं लोकस्य मातरम् ।
शरणागतं च यो हन्यात्, तुल्यं तेषां च पातकम् ॥४५॥

यस्तु धर्मं यथाशक्ति गृहस्थो ह्यनुवर्तते ।
 स प्रेत्य लभते लोकानक्षयानिति शुश्रुम ॥४६॥
 स त्वं सन्तानवानस्य पुत्रवानसि च द्विज !
 तत् स्वदेहे दयां त्यक्त्वा धर्मार्थौ परिगृह्य च ।
 पूजामस्मै प्रयुङ्क्ष्व त्वं प्रीयेतास्य मनो यथा ॥४७॥
 इति सा शकुनी वाक्यं पञ्चरस्या तपस्विनी ।
 अतिदुःखान्विता ह्युक्त्वा भर्तारं समुदैक्षत ॥४८॥

स पत्न्या वचनं श्रुत्वा धर्म-युक्तिसमन्वितम् ।
 हर्षेण महता युक्तो बाष्पव्याकुललीचनः ॥४९॥
 तं वै शाकुनिकं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 पूजयामास यत्नेन स पत्नी पक्षिजीविनम् ॥५०॥
 उवाच, “स्वामतं तेऽद्य, ब्रूहि किं करवाणि ते ।
 सक्तापद्य न कर्तव्यः स्वगृहे वर्तते भवान् ॥५१॥
 तद् ब्रवीतु भवान् क्षिप्रं किं करोमि, किमिच्छसि ।
 प्रणयेन ब्रवीमि त्वा, त्वं हि नः शरणागतः ॥५२॥
 परावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते ।
 हेतुमप्यागताच्छायां नोपसंहरते ध्रुमः ॥५३॥
 शरणागतस्य कर्तव्यमातिथ्यं हिं प्रयत्नतः ।
 पञ्चयज्ञ-प्रवृत्तेन गृहस्थेन विशेषतः ॥५४॥
 पञ्च यज्ञांश्च यो मोहान्न करोति गृहाश्रमे ।
 तस्य नार्यं न च परी लोको भवति धर्मतः ॥५५॥

तद् ब्रूहि मां सुविश्वो यत्त्वं वाचा वदिष्यसि ।
 तत् करिष्याम्यहं सर्वं, मा त्वं शोके मनः कृथाः” ॥५६॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शकुनेर्नुभ्वकोऽब्रवीत् ।
 “बाधते खलु मां शीतं, हिमव्राणं विधीयताम्” ॥५७॥
 एवमुक्तस्ततः पक्षी पर्णान्यास्तौर्यं भूतले ।
 यथाशक्ति हि पर्णेन ज्वलनार्थं द्रुतं ययौ ॥५८॥
 स गत्वाङ्गारकमस्तिं गृहीत्वाग्निमयागमत् ।
 ततः शुष्केषु पर्णेषु पावकं सोऽप्यदीपयत् ॥५९॥
 स सन्दीप्तं महत् कृत्वा तमाह शरणागतम् ।
 “प्रतापय सुविश्वः स्वगात्राण्यकुतोभयः” ॥६०॥
 स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा सुभ्यो गात्राण्युत्पापयत् ।
 अग्निप्रत्यागतप्राणस्ततः प्राह विहङ्गमम् ॥६१॥
 “दत्तमाहारमिच्छामि त्वया, शुद् वाधते हि माम्” ।
 स तद्वचः प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहङ्गमः ॥६२॥
 “न मेऽस्ति विभवो येन नाशयेयं क्षुधां तव ।
 सत्यमेव हि जीवामी वयं नित्यं वनौकसः ॥६३॥
 सद्यो नास्ति चास्माकं मुनीनामिव भोजने” ।
 इत्युक्त्वा तं तदा तत्र विवर्ण-मदनोऽभवत् ॥६४॥
 मुहूर्तान्नभ्यसंघ्नस्तु स पक्षी पक्षिघातिनम् ।
 उवाच, “तर्पयिष्ये त्वां मुहूर्तं प्रतिपालय” ॥६५॥
 इत्युक्त्वा शुष्कपर्णैस्तु समुज्ज्वालय हुताशनम् ।
 वर्षेण महताविष्टः स पक्षी वाक्यमब्रवीत् ॥६६॥

प्रवेशिका

“ऋषीणां देवतानां च पितृणाञ्च महात्मनाम् ।
 श्रुतः पूर्वं मया धर्मो महानतिधिपूजने ॥६७॥
 कुरुष्वानुग्रहं सौम्य ! सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ।
 दग्धेन मम देहेन साधो ! शमय ते क्षुधाम्” ॥६८॥
 ततः कृतप्रतिज्ञो वै स पक्षी प्रहसन्निव ।
 तमग्निं त्रिः परिक्रम्य प्रविवेश महामतिः ॥६९॥

अग्निमध्ये प्रविष्टं तु लुब्धो दृष्ट्वा तु पक्षिणम् ।
 चिन्तयामास मनसा, “किमिदं वै मया कृतम् ? ॥७०॥
 अहो मम नृशंसस्य गर्हितस्य स्वकर्मणा ।
 अधर्मः सुमहान् घोरो भविष्यति न संशयः” ॥७१॥
 एवं बहुविधं भूरि विललाप स लुब्धकः ।
 गर्हयन् स्वानि कर्माणि द्विजं दृष्ट्वा तथागतम् ॥७२॥
 “किमीदृशं नृशंसेन मया कृतमबुद्धिना ।
 भविष्यति हि मे नित्यं पातकं पापजीविनः ॥७३॥
 शुभं कर्म परित्यज्य योऽहं शकुनिलुब्धकः ।
 नृशंसस्य ममाद्यायं प्रत्यादेशो न संशयः ।
 दत्तं स्वमांसं दहता कपोतेन महात्मना ॥७४॥
 सोऽहं त्वक्ष्ये प्रियान् प्राणान् पुत्रान् दारान् विसृज्य च ।
 उपदिष्टो हि मे धर्मः कपोतेन महात्मना ॥७५॥
 अद्यप्रभृति देहं स्वं सर्वभोगैर्विवर्जितम् ।
 यथा स्वल्पं सरो यीक्षे शोषयिष्याम्यहं तथा ॥७६॥

क्षुत् पिपासातप-सहः कृशो धमनि-सन्ततः ।
 उपवासैर्बहुविधैश्चरित्ये पारलौकिकम् ॥७७॥
 अहो ! देहप्रदानेन दर्शितातिथिपूजना ।
 तस्माद्धर्मं चरिष्यामि, धर्मो हि परमा गतिः” ॥७८॥

एवमुक्त्वा विनिश्चित्य रौद्रकर्मा स लुब्धकः ।
 महाप्रस्थानमाश्रित्य प्रययौ संश्रितव्रतः ॥७९॥
 ततो यष्टिं शलाकां च चारकं पञ्चरं तथा ।
 तां च बद्धां कपोतीं स प्रमुच्य विससर्ज ह ॥८०॥

ततो गते शाकुनिके कपोती प्राह दुःखिता ।
 संसृत्य सा च भर्तारं रुदती शोककर्शिता ॥८१॥
 “नाहं ते विप्रियं काम्त ! कदाचिदपि संस्मरे ।
 सर्वापि विधवा नारी बहुपुत्रापि शोचते ॥८२॥
 नास्ति भर्तृसमो नाथो, नास्ति भर्तृसमं सुखम् ।
 विसृज्य धनसर्वस्वं भर्ता वै शरणं स्त्रियाः ॥८३॥
 न कार्यमिह मे नाथ ! जीवितेन त्वया विना ।
 पतिहीना तु का नारी सती जीवितुमुत्सहेत् ?”

एवं विलप्य बहुधा करुणं सा सुदुःखिता ।
 पतिव्रता सम्प्रदीप्तं प्रविवेश हुताशनम् ॥८४॥
 ततः स्वर्गं गतः पक्षी विमानवरमास्थितः ।
 कर्मणा पूजितस्तत्र रेमे स सह भार्यया ॥८५॥

कथासरित्सागरः

जीमूतवाहन-चरितम्^१

अस्यम्बिकाजनयिता नगेन्द्रो हिमवानिति ।
 न केवलं गिरौणा यो गुरुर्गौरौपतेरपि ॥१॥
 विद्याधरनिवासे च तस्मिन् विद्याधराधिपः ।
 उक्तस राजा जीमूतकेतुर्नाम महाचले ॥२॥
 तस्याभूत् कल्पवृक्षश्च गृहे पितृक्रमागतः ।
 नाम्नान्वर्धेन विख्यातो यो मनोरथदायकः ॥३॥
 कदाचिच्च स जीमूतकेतू राजाभ्युपेत्य तम् ।
 उद्याने देवताकानं कल्पद्रुममयाचत ॥४॥
 “सर्व्वदा प्राप्यतेऽस्माभिस्त्वत्तः सर्व्वमभीक्षितम् ।
 तदपुत्राय मे देहि देव । पुत्रं गुणान्वितम्” ॥५॥
 ततः कल्पद्रुमोऽवादीद, “राजसुत्पत्स्यते तव ।
 जातिस्मरो दानवीरः सर्व्वभूतहितः सुतः” ॥६॥
 तच्छ्रुत्वा स प्रहृष्टः सन् कल्पवृक्षं प्रणम्य तम् ।
 गत्वा निवेद्य तद्राजा निर्जा देवीमनन्दयत् ॥७॥

^१ कथासरित्सागरे—चतुर्थे खण्डके द्वितीये तरङ्गे ।

अथ तस्याचिरादेव राश्रः सूनुरजायत ।
 जीमूतवाहनं तच्च नाम्ना स विदधे पिता ॥८॥
 ततः सहजया साकं सर्वभूतानुकम्पया ।
 जगाम स महासत्त्वो वृद्धिं जीमूतवाहनः ॥९॥
 क्रमाच्च यौवराज्यस्यः परिचर्या-प्रसादितम् ।
 लोकानुकम्पी पितरं विजने स व्यजिज्ञपत् ॥१०॥
 “जानामि तात ! यद् भावा भवेऽस्मिन् क्षणमद्भुताः ।
 स्थिरं तु महतामेकमाकल्पममलं यथाः ॥११॥
 परोपकृतिसम्भूतं तदेव यदि, हन्त ! तत् ।
 किमन्यत् स्वादुदाराणां धनं प्राणाधिकप्रियम् ॥१२॥
 सम्पद्य विद्युदिव सा लोकलोचनखेदकत् ।
 लोला क्वापि लयं याति या परानुपकारिणी ॥१३॥
 तदेव कल्पविटपी कामदो योऽस्ति नः स चेत् ।
 परार्थं विनियुज्येत, तदासं तत् फलं भवेत् ॥१४॥
 तत्तथाहं करोमीह यथैतस्य समृद्धिभिः ।
 अदरिद्रा भवत्येषा सर्वार्थिजनसंहतिः” ॥१५॥
 इति विज्ञाप्य पितरं तदनुज्ञामवाप्य सः ।
 जीमूतवाहनो गत्वा तं कल्पद्रुममब्रवीत् ॥१६॥
 “देव ! त्वं शश्वदस्माकमभीष्टफलदायकः ।
 तदेकमिदमद्य त्वं मम पूरय वाञ्छितम् ॥१७॥
 अदरिद्रा कुरुष्वैतां पृथिवीमखिलां सखे !
 स्वस्यसु ते, प्रदत्तोऽसि लोकाय द्रविणार्थिने” ॥१८॥

इत्युक्तस्तेन धीरेण कल्पवृक्षो ववर्ष सः ।
 कनकं भूनले भूरि, ननन्दुश्चाखिलाः प्रजाः ॥१८॥
 “दयालुर्बोधिसत्त्वांशः कोऽन्यो जीमूतवाहनात् ।
 शक्राद्यादर्थिसात्कर्तुमपि कल्पद्रुमं कृती ?” ॥२०॥
 इति जातानुरागास्तु ततो दिष्टुं विदिक्ष्वपि ।
 जीमूतवाहनस्योच्चैः पप्रथे विशदं यशः ॥२१॥
 ततः पुत्रप्रथावदभूत्तं रान्यं समत्सराः ।
 दृष्ट्वा जीमूतकेतोस्तद्गोत्रजा विकृतिं ययुः ॥२२॥
 दानोपयुक्त-सत्कल्पवृक्षमुक्तास्मर्दं च तत् ।
 मेनिरे निष्प्रभासत्वाज्जेतुं सुकरमेव ते ॥२३॥
 ततः सम्भूय युद्धाय कृतबुद्धिषु तेषु च ।
 पितरं तमुवाचैनं धीरो जीमूतवाहनः ॥२४॥
 “यथा शरीरमेवेदं जलबुद्बुदसन्निभम् ।
 प्रवातदीपचपलास्तथा कस्य कृते म्रियः ? ॥२५॥
 ता अप्यन्योपमर्देन मनस्वी कोऽभिवान्कृति ?
 तस्माप्तात ! मया नैव योद्धव्यं गोत्रजैः सह ॥२६॥
 राज्यं त्यक्त्वा तु गन्तव्यमितः क्वापि धनं मया ।
 आसतां कृपणा एते, मा भूत् स्वकुलसंशयः” ॥२७॥
 इत्युक्तवन्तं जीमूतवाहनं स पिता ततः ।
 जीमूतकेतुरप्येवं जगाद कृतनिश्चयः ॥२८॥
 “मयापि पुत्र ! गन्तव्यं, का हि वृद्धस्य मे स्पृहा ?
 राज्ये ह्येष इव त्यक्ते यूनापि कृपया त्वया” ॥२९॥

एवमुक्तवता साकं सभार्येण “तथे”ति सः ।

पित्रा जगाम जीमूतवाहनो मलयचलम् ॥३०॥

तत्राधिवासे सिद्धामां चन्दनस्कृन्निर्भरे ।

स तस्यावाश्रमपदे परिचर्यापरः पितुः ॥३१॥

अथ सिद्धाधिराजस्य वशी विश्वावसोः सुतः ।

मित्रं मित्रावसुर्नाम तस्यात्र समपद्यत ॥३२॥

तत्स्वसारश्च सोऽपश्यदेकास्ते जातु कन्यकाम् ।

जन्मान्तरप्रियतमां ज्ञानी जीमूतवाहनः ॥३३॥

तत्कालं च तयोस्तुत्यं यूनोरन्योऽन्यदर्शनम् ।

अभून्मनोमृगामन्दवागुराबन्धसन्निभम् ॥३४॥

ततोऽकस्मात् समभ्येत्य त्रिजगत्पूज्यमेकदा ।

जीमूतवाहनं प्रीतः स मित्रावसुरभ्यधात् ॥३५॥

“कन्या मलयवत्यास्या स्वसा मेऽस्ति कनीयसी ।

तामहं ते प्रयच्छामि, ममेच्छां भान्यथा कथाः” ॥३६॥

तच्छ्रुत्वेव स जीमूतवाहनोऽपि जगाद तम् ।

“युवराज । ममाभूत् सा भार्या पूर्वंऽपि जन्मनि ॥३७॥

त्वञ्च तत्रैव मे जातो द्वितीयं हृदयं सुहृत् ।

जातिधरोऽस्म्यहं, सर्वं पूर्वजन्म स्मरामि तत् ॥३८॥

किन्तु पूर्वमितो गत्वा मम पित्रोर्निवेदय ।

तयोः प्रमाणीकृतयोः सिध्यत्येतत्तवेष्टितम्” ॥३९॥

इत्थं निशम्य जीमूतवाहनात् प्रीतमानसः ।

गत्वा मित्रावसुः सर्वं तत्पितृभ्यां शशंस तत् ॥४०॥

अमिनन्दितवाक्यस्य ताभ्यां हृष्टस्तदेव सः ।

युवराजो विवाहाय सम्भारमकरोत् स्वसुः ॥४१॥

ततो जयाङ्ग विधिवत्तस्या जीमूतवाहनः ।

पाणिं मलयवत्याः स सिद्धराजपुरस्कृतः ॥४२॥

कृतोद्वाहस्ततस्तस्यौ तस्मिन् जीमूतवाहनः ।

मलयाद्रौ महार्हेण विभवेन वधूसखः ॥४३॥

एकदा च श्वशुर्येष स मित्रावसुना सह ।

वेलावनानि जलधेरवलोकयितुं ययौ ॥४४॥

तवापश्यस्य पुरुषं युवानं विघ्नमागतम् ।

निवर्त्तयन्तं जननीं “हा पुत्रे”ति विराविणीम् ॥४५॥

अपरेण परित्यक्तं भटेनेवानुयायिना ।

पुरुषेण पृथुत्तुङ्गं प्रापय्यैकं शिलातलम् ॥४६॥

“कस्त्वं ? किमीदृशे ? किञ्च माता त्वां शोचती”ति तम् ।

स पप्रच्छ, ततः सोऽपि तस्यै वृत्तान्तमब्रवीत् ॥४७॥

“पुरा कश्यपभार्य्ये द्वे कद्रूश्च विनता तथा ।

मिथः कथाप्रसङ्गेन विवादं किल चक्रतुः ॥४८॥

आद्या श्यामान् रवेरश्वानवादीदपरा सितान् ।

अन्योऽन्यदासभावश्च पणमत्र बबन्धतुः ॥४९॥

ततो जयार्थिनी कद्रूः स्त्रैरं नागैर्निजात्मजैः ।

विषफूत्कार-मलिनानर्कस्थाश्वानकारयत् ॥५०॥

तादृशासोपदर्श्येतान् विनतां कृपया जिताम् ।

दासीचकार, कष्टा हि स्त्रीणामन्यासदिशुता ॥५१॥

तद् बुद्धागत्य विनतातनयो गरुडस्तदा ।
 सात्त्वेन मातुर्दासत्वमुक्तिं कद्रूमयाधन ॥५२॥
 ततः कद्रूसुता नागा विचिन्त्यैव तमब्रुवन् ।
 'भी वैनतेय ! क्षीराब्धिः प्रारब्धो मयितुं सुरैः ॥५३॥
 ततः सुधां समाहृत्य प्रतिवस्तु प्रयच्छ नः ।
 मातरं स्त्रीकुरुष्वथ भवान् हि बलिनां वरः' ॥५४॥
 एतन्नागवचः श्रुत्वा गत्वा च क्षीर-वारिधिम् ।
 सुधार्थं दर्शयामास गरुडो गुरु पौरुषम् ॥५५॥
 ततः पराक्रमप्रीतो देवस्तत्र स्वयं हरिः ।
 'तुष्टोऽस्मि ते, वरं कश्चिद् वृणीष्वे'त्यादिदेश तम् ॥५६॥
 'नागा भवन्तु मे भक्ष्या' इति सोऽपि हरेस्ततः ।
 वैनतेयो वरं वत्से मातुर्दास्येन कोपितः ॥५७॥
 'तथे'ति हरिणादिष्टो निजवीर्यार्जितामृतः ।
 स चैवमथ शक्रेण गदितो ज्ञातवस्तुना ॥५८॥
 'तथा पक्षीन्द्र ! कार्यं ते यथा मूढैर्न भुज्यते ।
 मातैः सुधा, यथा चैनां तेभ्यः प्रत्याहराम्यहम्' ॥५९॥
 एतच्छ्रुत्वा 'तथे'त्युक्ता स वैष्णव-वरोदुरः ।
 सुधाकलशमादाय तात्क्ष्यं नागानुपाययी ॥६०॥
 वरप्रभावभीतांश्च सुम्भानाराज्यगाद तान् ।
 'इदमानीतममृतं, मुक्ताम्बां मम गृह्यताम् ॥६१॥
 भयञ्चेत् स्यापयाम्येतदहं वी दर्भसंस्तरे ।
 उन्मोष्याम्बाश्च गच्छामि, स्त्रीकुरुध्वमितः सुधाम्' ॥६२॥

‘तथे’त्युक्ते च तैर्नागैः स पवित्रे कुशास्तरे ।

सुधाकलशमाधत्त, ते चास्य जननीं जह्नुः ॥६१॥

दास्यमुक्ताश्च कृत्वैवं मातरं गरुडे गते ।

यावदाददते नागा निःशङ्कास्तत् किलामृतम् ।

तावन्निपत्य सहसा तान् विमोह्य स्वशक्तिः ।

तं सुधाकलशं शक्रो जहार कुशसंस्तरात् ॥६४-६५॥

विषसास्तेऽयं नागास्तं लिलिङ्गुर्दभसंस्तरम् ।

कदाचिदमृतसरोत-लेपोऽप्यस्मिन् भवेदिति ॥६६॥

तेन पाटितजिह्वास्ते वृथा प्रापुर्हिजिह्वताम् ।

हास्यादृते किमन्यत् स्यादतिलील्यवतां फलम् ॥६७॥

“अथालम्बामृतरसान् नागान् घेरी हरिर्वरात् ।

तार्क्ष्यः प्रवृत्ते भोक्तुं तान्निपत्य पुनः पुनः ॥६८॥

तदापाते च पाताले त्रासनिर्जीविराजिलम् ।

प्रभ्रष्टगर्भिणीगर्भमभूत् क्षपितपद्मगम् ॥६९॥

तं दृष्ट्वा चान्वहं तप वासुकिर्भुजगेखरः ।

कृत्स्नमेकपदे गष्टं नागलोकममन्यत ॥७०॥

ततो दुर्गारवीर्यस्य सद्यस्तस्य विचिन्त्य सः ।

समयं प्रार्थनापूर्वं चकारैवं गरुत्मतः ॥७१॥

‘एकमेकं प्रतिदिनं नागं ते प्रेषयाम्यहम् ।

आहारहेतोः पक्षीन्द्र ! पयोधि-पुलिनाचले ॥७२॥

पाताले तु प्रवेष्टव्यं न त्वया मर्दकारिणा ।

नागलोकक्षयात् स्वार्थस्तवैव हि विनश्यति’ ॥७३॥

इति वासुकिना प्रोक्तस्तथेति गरुडोऽन्वहम् ।
 तत्प्रेषितमिहैकैकं नागं भोक्तुं प्रचक्रमे ॥७४॥
 तेन क्रमेष चासंस्थाः फणिनोऽत्र चयं गताः ।
 अहश्च शङ्खचूडास्थो नागो वारो ममाद्य च ॥७५॥
 अतोऽहं गरुडाहारहेतोर्वध्यशिलासिमाम् ।
 मातुश्च शोच्यतां प्राप्तो नागराजनिदेशतः” ॥७६॥

इति तस्य वचः श्रुत्वा शङ्खचूडस्य दुःखितः ।
 साक्षःखेदः स जीमूतवाहनस्तमभाषत ॥७७॥
 “अहो ! किमपि निःसत्त्वं राजत्वं वत वासुकेः ।
 यत् स्वहस्तेन नीयन्ते रिपोरामिषनां प्रजाः ॥७८॥
 किं न प्रथममात्मैव तेन दत्तो गरुक्षते ?
 क्लीवेनाभ्यर्थिता केयं स्वकुलचयसाचिता ? ॥७९॥
 उत्पद्य कश्यपात् पापं तार्क्ष्योऽपि कुरुते क्रियत् !
 देहमात्रकृते मोहः कीदृशो महतामपि ! ॥८०॥
 तदहं तावदद्यैकं रक्षामि त्वां गरुक्षतः ।
 स्वशरीरप्रदानेन मा विषादं कृथाः सखे !” ॥८१॥

तच्छ्रुत्वा शङ्खचूडोऽपि धैर्यादेतदुवाच तम् ।
 “शान्तमेतन्नहासत्त्वं । मास्मैवं भाषथाः पुनः ॥८२॥
 न काचस्य कृते जातु युक्ता मुक्तामणेः क्षतिः ।
 न चाप्यहं गमिष्यामि कथां कुलकलङ्किताम्” ॥८३॥
 इत्युक्त्वा तं निषिध्यैव साधुर्जीमूतवाहनम् ।
 मत्वा गरुडवेलाच्च स क्षणान्तरगामिनीम् ।

शङ्खचूडो ययौ तत्र वारिधेस्तीरवर्त्तिनम् ।
 अन्तकाले नमस्कर्तुं गोकर्णस्यमुमापतिम् ॥८४-८५॥
 गते तस्मिन् स कारुण्यनिधिर्जोमूतवाहनः ।
 तस्मात्पायात्मदानेन बुधुधे लब्धमन्तरम् ॥८६॥
 ततस्तद् विस्मृतमिव क्षिप्रं कृत्वा स्वयुक्तिनः ।
 काय्योपदेशाद् व्यसृजन्निजं मित्रावसुं गृहम् ॥८७॥
 तत्क्षणञ्च समासन्न-तार्क्ष्यपक्षानिलाहता ।
 तत्सस्त्वदर्शनाद्यर्थादिव सा भूरघूर्णत ॥८८॥
 तेनाहि-रिपुमायान्तं मत्वा जोमूतवाहनः ।
 परानुकम्पी तां वध्यशिलाभध्याकरोह सः ॥८९॥
 क्षणाच्चात्र निपत्यैव महासत्त्वं जहार तम् ।
 आहत्य चक्षुः गरुडः स्वच्छायाच्छादिताम्बरः ॥९०॥
 परिस्त्रवदसृग्धारं व्युतोत्खात-शिखामण्डिमम् ।
 नीत्वा भक्षयितुं चैनमारेभे शिखरे गिरेः ॥९१॥
 तत्कालं पुष्पवृष्टिञ्च निपपात मभस्तलात् ।
 तद्दर्शनाच्च “किं न्वेतदि”ति तार्क्ष्यो विसिम्पिये ॥९२॥
 तावत् स शङ्खचूडोऽथ नत्वा गोकर्णमागतः ।
 ददर्श रुधिरासारसिक्तं वध्यशिलातलम् ॥९३॥
 “हा धिङ् मदर्थं तेनात्मा दत्तो नूनं महात्मना ।
 तत् कुत्र नीतस्तात्क्ष्येण क्षणेऽस्मिन् स भविष्यति ?
 अन्विष्यामि द्रुतं तावत् कदाचित् तमवाप्नुयाम्” ।
 इति साधुः स तद्रक्तधारामनुसरन् ययौ ॥९५॥

अत्रास्तरे च दृष्टं तं दृष्ट्वा जीमूतवाहनम् ।
 गरुडो भक्षणं मुक्ता सविश्रयमचिन्तयत् ॥८६॥
 "कश्चित् किमन्य एवायं भक्ष्यमाणोऽपि यो मया ।
 विपद्यते न तु परं, धीरः प्रत्युत हृष्यति ?" ॥८७॥
 इत्यन्तर्विमृशस्तच्च तार्क्ष्यं तादृग्विधोऽपि सः ।
 निजगाद निजाभीष्टसिद्धेः जीमूतवाहनः ॥८८॥
 "पश्चिराज ! ममान्येव शरीरे मांसशोणितम् ।
 तदकस्मादहमोऽपि किं निवृत्तोऽसि भक्षणात् ?" ॥८९॥
 तच्छ्रुत्वाश्चर्यवशगस्तं स पप्रच्छ पश्चिराट् ।
 "नागः साधो ! न तावत्त्वं, ब्रूहि तत् को भवानि"ति ॥९०॥
 "नाग एवास्मि, भुङ्क्ष्व त्वं यद्यारब्धं समापय ।
 पारब्धा ह्यसमाप्तैव किं धीरैरुच्यन्ते क्रिया ?" ॥९०॥
 इति यावच्च जीमूतवाहनः प्रतिवक्ति तम् ।
 तावत् स शङ्खचूडोऽत्र प्राप्तो दूरादभाषत ॥९०॥
 "मा मा गरुत्मन्त्रैवैव नागो, नागो ह्यहं तव ।
 तदेनं मुञ्च, कोऽयं ते जातोऽकाण्डे वत भ्रमः ?" ॥९०॥
 तच्छ्रुत्वातीव विभ्रान्ती बभूव स खगेश्वरः ।
 वाञ्छितासिद्धिखेदञ्च भेजे जीमूतवाहनः ॥९०॥
 ततोऽन्धोऽन्ध-समान्नाप-क्रन्ददुविद्याधराधिपम् ।
 बुद्ध्वा तं भक्षितं सोहाद् गरुत्मानभ्यतप्यत ॥९०॥
 "अहो वत नृशंसस्व पापमापतितं मम ।
 किं वा सुखमपापा हि भवन्त्युन्मार्गवृत्तयः ॥९०॥

साध्यस्त्वेष महात्मैकः परार्थ-प्राणदायिना ।

अमेति-मोहेकवशं येन विश्वमधःकृतम्” ॥१०७॥

इति तद्विन्तायन्तश्च गरुडं पापशुद्धये ।

वह्निं विविधं जीमूतवाहनोऽथ जगाद सः ॥१०८॥

“पक्षीन्द्र ! किं विषणोऽसि ? सत्त्वं पापाद् विभेषि चेत् ।

तदिदानीं न भूयस्ते भक्ष्या हीमे भुजङ्गमाः ॥१०९॥

कार्यश्चानुशयस्तेषु पूर्वभुक्तेषु भोगिषु ।

एषोऽत्र हि प्रतीकारो वृथान्यश्चिन्तितं तव” ॥११०॥

इत्युक्तस्तेन स प्रीतस्तादर्थो भूतानुकम्पिना ।

“तथे”ति प्रतिपेदे तद् वाक्यं तस्य गुरोरिव ॥१११॥

ययौ चामृतमामेतुं नाकाजीवयितुं जवात् ।

क्षताङ्गं तत्र तच्चान्यामस्थिशेषानहीनपि ॥११२॥

ततश्च साक्षादागत्य देव्या सिक्तोऽमृतेन सः ।

जीमूतवाहनो गौर्या तद्भार्याभक्तितुष्टया ॥११३॥

तेनाधिकतरोद्भूतकान्तीन्यङ्गानि जश्चिरे ।

तस्य सानन्दगौर्या-दुन्दुभिध्वनिभिः सह ॥११४॥

ततोऽचयेण देहेन यशसा च विराजितम् ।

बुद्धाभ्यनन्दत् तं बन्धुजनो जीमूतवाहनम् ॥११५॥

ननन्द तस्य भार्या च सञ्जाति-पितरौ तथा ।

को न प्रहृष्येद् दुःखेन सुखत्वपरिवर्तिना ? ॥११६॥

अस्योत्थिते तमस्तस्मिन्नानीय गरुडो हि तत् ।

कृतस्त्रे वेसातटेऽप्यत्र ववर्षा मृतमम्बरात् ॥११७॥

तेन सर्वे समुत्तस्युर्जीवन्तस्तत्र पद्मगाः ।
 वेलावनं विनिर्मुक्त-वैनतेयभयं ततः ॥११८॥
 विसृष्टस्तेन च ययौ शङ्खचूडो निजालयम् ।
 स्वच्छन्दमविसृष्टश्च लोकांस्त्रीनपि तदयशः ॥११९॥

—

विष्णुपुराणम्

इन्द्रं प्रति दुर्वाससः शापः

पराशर उवाच—

दुर्वासाः शङ्करस्याश्रयचार पृथिवौमिमाम् ।
 स ददमं स्रजं दिव्यामृषिर्विद्याधरीकरे ॥१॥
 सस्तामकानामखिलं यस्या गन्धेन वासितम् ।
 अतिसेव्यमभूद् ब्रह्मंस्तदनं वनचारिणाम् ॥२॥
 उन्मत्तव्रतधृग् विप्रस्तां दृष्ट्वा शोभनां स्रजम् ।
 तां ययाचे वरारोहं विद्याधरवधूं ततः ॥३॥
 याचिता तेन तन्वङ्गी माता विद्याधराङ्गना ।
 ददौ तस्यै विशालाक्षी सादरं प्रणिपत्य च ॥४॥
 तामादायाकनो मूर्ध्नि स्रजमुन्मत्तवधृक् ।
 कृत्वा स विप्रो मैत्रेय, परिवभ्रास मेदिनीम् ॥५॥

स ददमं समायातमुन्मत्तैरावतस्थितम् ।
 त्रेलोक्याधिपतिं देवं सङ्ग देवैः शचीपतिम् ॥६॥
 तामाकनः स यिरसः स्रजमुन्मत्तवधृपदाम् ।
 आदायामरराजाय विद्येपीन्मत्तवधृनिः ॥७॥

गृहीत्वामरराजेन स्वगैरावतमूर्धनि ।

न्यस्ता रराज कैलास शिखरे जाङ्गवी यथा ॥८॥

मदान्धकारिताक्षोऽसौ गन्धाक्षुष्टेन वारणः ।

करेणाघ्राय चिच्छेप तां स्रजं धरणीतले ॥९॥

ततश्चक्रोध भगवान् दुर्वासा मुनिसत्तमः ।

मैत्रेय, देवराजं तं कुहसेतदुवाच ह ॥१०॥

“ऐश्वर्यमत्त, दुष्टात्मवतिस्तब्धोऽसि वासव !

श्रियो धाम स्रजं यस्त्वं महत्तां नाभिनन्दसि ॥११॥

प्रसाद इति नोक्तं ते प्रचिपातपुरःसरम् ।

हर्षात्पुष्पकपोलेन न चापि शिरसा धृता ॥१२॥

मया दत्तामिमां मालां यस्मात् बहु मन्यसे ।

त्रैलोक्यवीरतो मूढ, विनाशमुपयास्यति ॥१३॥

मां मन्यतेऽन्यैः सदृशं न्यूनं शक्त, भवान् द्विजैः ।

अतोऽवमानसश्चाकं मामिना भवता कृतम् ॥१४॥

महत्ता भवता यस्मात् क्षिप्ता माला महीतले ।

तस्मात् प्रनष्टलक्ष्मीर्कं त्रैलोक्यं ते भविष्यति ॥१५॥

यस्य संजातकोपस्य भयमेति चराचरम् ।

तं त्वं मामतिगर्वेण देवराजावमन्यसे” ॥१६॥

पराशर उवाच—

महेंद्रो वारणस्कन्धादवतीर्य त्वरान्वितः ।

प्रसादयामास तदा दुर्वाससमकस्त्रयम् ॥१७॥

प्रसाद्यमानः स तदा त्रिषिपातपुरःसरम् ।
 प्रतुष्टवाच सहस्राक्षं दुर्वासा मुनिसत्तमः ॥१८॥
 “नाहं कृपालुहृदयो न च मां भजते क्षमा ।
 अन्ये ते मुनयः शक, दुर्वाससमवेहि माम् ॥१९॥
 क्षमाप्रधानैरन्यैस्त्वं गर्वमापादितो मुधा ।
 यच्चान्निसारसर्वस्वं दुर्वाससमवेहि माम् ॥२०॥
 वसिष्ठाद्यैर्दयासारेः स्तोत्रं कुर्यद्विरुद्धकैः ।
 गर्वं गतोऽसि येनैवं मामप्यद्यावमन्यसे ॥२१॥
 स्वसक्कटाकलापस्य भृकुटीकुटिलं मुखम् ।
 निरीक्ष्य कस्त्रिभुवने मम यो न गतो भयम् ॥२२॥
 नाहं क्षमिष्ये बहुना किमुक्तेन शतकतो !
 विहम्बनामिमां भूयः करोष्वनुनयात्मिकाम्” ॥२३॥

पराशर उवाच—

“तुष्टा प्रययौ विप्रो देवराजोऽपि तं पुनः ।
 पारुष्टोरुवर्त ब्रह्मन्, प्रययावमरावतीम् ॥२४॥
 ततः प्रभृति निःश्रीकं सशकं भुवनतयम् ।
 मैत्रेयासीदपध्वस्तं संक्षीणोषधिवीरुधम् ॥२५॥
 न यज्ञाः संप्रवर्तन्ते न तपस्यन्ति तापसाः ।
 न च दानादिधर्मेषु मनश्चक्रे तदा जनः ॥२६॥

प्रह्लादचरितम्

पराशर उवाच—

मैत्रेय श्रूयतां मम्यक् चरितं तस्य धीमतः ।
 प्रह्लादस्य सदोदार चरितस्य महात्मनः ॥१॥
 दितेः पुत्रो महावीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा ।
 त्रैलोक्यं वशमानिन्ये ब्रह्मणो वरदर्पितः ॥२॥
 इन्द्रत्वमकरोद् दैत्यः स चासीत् सविता स्वयम् ।
 वायुरग्निरपां नाथः सोमश्चाभून्महासुरः ॥३॥
 धनानामधिपः सोऽभूत् स एवासीत् स्वयं यमः ।
 यज्ञभागानशेषांस्तु स स्वयं बुभुजेऽसुरः ॥४॥
 देवाः स्वर्गं परित्यज्य तन्नामान्मुनिमत्तम !
 त्रिचेरुरवनी सर्वे विभ्राणाः मानुर्यो तनुम् ॥५॥
 जित्वा त्रिभुवनं सर्वे त्रैलोक्यैश्वर्यदर्पितः ।
 उपगौयमानो गन्धर्वैर्बुभुजे विषयान् प्रियान् ॥६॥
 तस्य पुत्रो महाभागः प्रह्लादो नाम नामतः ।
 पपाठ बालपाठ्यानि गुरुगृहे गतोऽर्भकः ॥७॥
 एकदा तु स धर्मत्मा जगाम गुरुणा सह ।
 पानामक्तस्य पुरतः पितुर्देत्यपतेस्तदा ॥८॥
 पादप्रणामावनतं तमुत्थाप्य पिता सुतम् ।
 हिरण्यकशिपुः प्राह प्रह्लादममितौजसम् ॥९॥

११८

प्रवेशिका

हिरण्यकशिपुरुवाच—

पठ्यतां भवता वत्स सारभूतं सुभाषितम् ।
कालेनैतावता-यत् ते सदोदयुक्तेन शिक्षितम् ॥१०॥

प्रह्लाद उवाच—

श्रूयतां तात वक्ष्यामि सारभूतं तवाश्रया ।
समाहितमना भूत्वा यन्मे चेतस्यवस्थितम् ॥११॥
अनादिमध्यास्तमजमहृद्विषयमश्रुतम् ।
प्रणतोऽस्मि महाकाननं सर्वकारणकारणम् ॥१२॥

पराशर उवाच—

एवं निगम्य दैत्येन्द्रः क्रोधसंरक्तलोचनः ।
विलोक्य तद्गुरुं प्राह स्फुरिताधरपद्मवः ॥१३॥

हिरण्यकशिपुरुवाच -

मह्यबन्धो किमेतत् ते विपक्षस्तुतिसंहितम् ।
असारं आहितो बालो मामवज्ञाय दुर्मते ! ॥१४॥

गुरुवाच—

दैत्येष्टर न कोपस्य वयमागन्तुमर्हसि ।
समोपदेशजनितं नायं वदति ते सुतः ॥१५॥

हिरण्यकशिपुरुवाच—

अनुशिष्टोऽसि केनेदृक् वत्स प्रह्लाद कथ्यताम् ।
समोपदिष्टं नेत्येष प्रवर्षीति गुरुस्तव ॥१६॥

प्रज्ञाद उवाच—

शास्ता विष्णुरशेषस्य जगतो यो हृदि स्थितः ।
तस्मै ते परमात्मानं तात कः केन शस्यते ? ॥१७॥

हिरण्यकशिपुर्वाच—

कोऽयं विष्णुः सुदुर्बुधे यं ब्रवीषि पुनः पुनः ।
जगतामीश्वरस्येह पुरतः प्रसभं मम ? ॥१८॥

प्रज्ञाद उवाच—

न शब्दगोचरे यस्य योगिध्येयं परम् पदम् ।
यतो यस्य स्वयं विश्वं स विष्णुः परमेश्वरः ॥१९॥

हिरण्यकशिपुर्वाच—

परमेश्वरसंज्ञोऽहं किमन्यो मय्यवस्थिते ।
तवास्ति मर्तुकामस्यं प्रब्रवीषि पुनः पुनः ? ॥२०॥

प्रज्ञाद उवाच—

न केवलं तात मम प्रजानां
स ब्रह्मभूतो भवतश्च विष्णुः ।
धाता विधाता परमेश्वरश्च
प्रसीद, कोपं कुरुष्वे किमर्थम् ? ॥२१॥

हिरण्यकशिपुर्वाच—

प्रविष्टः कोऽस्व हृदये दुर्बुधेरतिपापकृत् ।
येनेदृशान्यसाधूनि वदत्याविष्टमानसः ? ॥२२॥

प्रज्ञाद उवाच—

न केवलं मदङ्गदयं स विष्णु-
राक्षस्य लोकान् सकलानवस्थितः ।
स मां त्वदादींश्च पितः समस्तान्
समस्तचेष्टासु युनक्ति सर्व्वगः ॥२३॥

हिरण्यकशिपुरुवाच—

दुरात्मा बध्यतामेष नानेनार्योऽस्ति जीवता ।
स्वपक्षहानिकर्तृत्वाद् यः कुम्भाङ्गारतां गतः ॥२४॥

पराशर उवाच—

इत्याश्रमास्ततस्तेन प्रगृहीत-महायुधाः ।
उद्यतास्तस्य नाशाय दैत्याः प्रतप्तहस्तयः ॥२५॥

प्रज्ञाद उवाच—

विष्णुः शस्त्रेषु युष्माकं मयि चासी तथा स्थितः ।
दैतेयास्तेन सत्येन न काम्यस्त्रायुधानि मे ॥२६॥

पराशर उवाच—

ततस्तेः प्रतप्तो दैत्यैः शस्त्रौघैराहतोऽपि सन् ।
नावाप वेदनामत्यामभूच्चैव पुनर्मवः ॥२७॥

हिरण्यकशिपुरुवाच—

दुर्बुद्धे विनिवर्त्तस्व वैरिपक्षस्तवादतः ।
अभयं ते प्रयच्छामि मातिमूढमतिर्भव ॥२८॥

ब्रह्माद् उवाच—

भयं भयानामपहारिणि स्थिते
मनस्यनन्ते मम कुत्र तिष्ठति ?
यस्मिन् स्मृते जन्मजरान्तकादि-
भयानि सर्वाण्यपयानि तात ! ॥२८॥

हिरण्यकशिपुरुवाच—

भो भोः सर्पा दुराचारमेवमत्यन्तदुर्मतिम् ।
विवल्वासाकुलैर्बक्रैः सद्यो नयत संशयम् ॥२९॥

पराशर उवाच—

इतुगतास्तेन ते सर्पाः कुहकास्तप्तकान्धकाः ।
अदयन्त समस्तेषु गात्रेष्वतिविषोःस्वप्नाः ॥३०॥
स त्वासक्तमतिः कृष्णे दृश्यमानो महोरगे ।
न विवेदात्मनो गात्रं तत्स्मृत्याद्वादसंस्थितः ॥३१॥

सर्पा ऊचुः—

देहा विशीर्षा मणयः स्फुटन्ति
फणेषु तापो हृदयेषु कम्पः ।
नास्व त्वचः स्वल्पमपीह भिन्न-
म्यशाधि दैत्येस्वर कार्यमन्यत् ॥३२॥

हिरण्यकशिपुरुवाच—

हे दिव्यजाः सङ्घटदन्तमिश्राः
घ्नतेनमस्त्रिपुपचभिसम् ।

१२२

प्रवेशिका

तज्जा विनाशाय भवन्ति तस्य
यथारणेः प्रज्वलिता हुताग्नाः ॥३४॥

पराशर उवाच—

ततः स दिग्गजैर्बालो भूभृच्छिवरसन्निभैः ।
पातितो धरणीपृष्ठे विषाणैरवपीडितः ॥३५॥
स्मरतस्तस्य गोविन्दमिभदक्ताः सहस्रशः ।
शीर्णा वक्षःस्थलं प्राप्य स प्राह पितरं ततः ॥३६॥
दक्ता गजानां कुलिशाग्रनिष्ठुराः
शीर्णा यदेते न बलं ममैतत् ।
महाविपत्प्रापविनाशनीऽयं
जनार्दनानुस्मरणानुभावः ॥३७॥

हिरण्यकशिपु उवाच—

ज्वाल्यतामसुरा वज्रिरपसर्पत दिग्गजाः ।
वायो समेधयाग्निं त्वं दह्यतामेष पापकृत् ॥३८॥

पराशर उवाच—

महाकाष्ठचयच्छ्वसमसुरेन्द्रसुतं ततः ।
प्रज्वाल्य दानवा वज्रिं ददद्दुः स्वामिनोदिताः ॥३९॥

प्रह्लाद उवाच—

तामैष वज्रिः पवनेरितोऽपि
न मां दहत्यत्र समन्ततोऽहम् ।
पश्यामि पद्मास्तरणास्तृतानि
शीतानि सर्वाणि दिग्वा मुखानि ॥४०॥

पुरोहिता उचुः—

राकन् नियम्यतां कोपो बालेऽपि तनये निजे ।
कोपो देवनिकायेषु यत्र ते सुफलो यतः ॥४१॥
तथा तथैव बालं ते शासितारो वर्य नृप !
यथा विपक्षनाशाय विनीतस्ते भविष्यति ॥४२॥
बालत्वं सर्वदोषाणां दैत्यराजास्पदं यतः ।
ततोऽत्र कोपमत्यर्थं योक्तुमर्हसि नार्भके ॥४३॥
न त्यक्ष्यति हरेः पञ्चमस्त्राकं वधनाद् यदि ।
ततः कृत्या वधायास्व करिष्यामोऽनिवर्तिनीम् ॥४४॥

पराशर उवाच—

एवमभ्यर्चितस्त्वैसु दैत्यराजः पुरोहितैः ।
दैत्यैर्निष्काशयामास पुत्रं पावकसञ्ज्ञयात् ॥४५॥
ततो गुह्यगृहे बालः स वसन् बालदानवान् ।
अध्यापयामास मुहुर्ब्रह्मदेशान्तरे गुरीः ॥४६॥

ब्रह्माद उवाच—

श्रूयतां परमार्थो मे दैतेया दितिजावजाः ।
न चान्यथैतन्मन्त्रं नात्र लोभादिकारणम् ॥४७॥
यावतः कुरुते जन्तुः सम्बन्धान् मनसः प्रियान् ।
तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकग्रहणः ॥४८॥
असारज्ञं सारं विवर्तनेषु
मा यात तोषं प्रसभं ब्रवीमि ।

सर्वत्र दैत्याः समतामुपेत
 समत्वमाराधनमच्युतस्य ॥४८॥
 तस्मिन् प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं
 धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते ।
 समाश्रिताद् ब्रह्मतरोरनन्ता-
 त्रिःसंशयं प्राप्स्यथ वै महत् फलम् ॥५०॥

पराशर उवाच—

तस्यैवं दानवासेष्टां दृष्ट्वा दैत्यपतेर्भयात् ।
 आचक्षुः स चोवाच सूदानाङ्गय सत्वरः ॥५१॥

हिरण्यकशिपु उवाच—

हे सूदा मम पुत्रोऽसावन्येषामपि दुर्मतिः ।
 कुमार्गदेशको दुष्टो हन्यतामविलम्बितम् ॥५२॥
 हलाहलविषं तस्य सर्वभक्ष्येषु दीयताम् ।
 अविज्ञातमसौ पापो हन्यतां मा विचार्यताम् ॥५३॥

पराशर उवाच—

ते तथैव ततश्चक्रुः प्रह्लादाय महात्मने ।
 विषदानं यथाशक्तं पित्रा तस्य महात्मनः ॥५४॥
 हलाहलं विषं घोरमनमोक्षारणेन सः ।
 अभिमन्त्र्य सहास्रेण मैत्रेय बुभुजे तदा ॥५५॥
 अविकारं स तद् भुक्त्वा प्रह्लादः स्वस्थमानसः ।
 अनन्तस्यातिनिर्वीर्यं जरयामास तद्विषम् ॥५६॥

ततस्तदा भयवस्ता जीर्णे दृष्ट्वा महद्दिवम् ।
दैत्येश्वरमुपागम्य प्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥५७॥

सदा ऊचुः—

दैत्यराज विषं दत्तमस्माभिरतिभीषणम् ।
जीर्णे तेन सहान्नेन प्रह्लादेन सुतेन ते ॥५८॥

हिरण्यकशिपुर्वाच—

त्वर्यतां त्वर्यतां हे हे सख्यो दैत्यपुरोहिताः ।
कृत्वा तस्य विनाशाय सत्पादयत मा चिरात् ॥५९॥

पराशर उवाच—

सकाशमागम्य ततः प्रह्लादस्य पुरोहिताः ।
सामपूर्वमघोषुस्ते प्रह्लादं विनयान्वितम् ॥६०॥

पुरोहिता ऊचुः—

जातस्त्रैलोक्यविस्थाते आयुष्मन् ब्रह्मणः कुले ।
दैत्यराजस्य तनयो हिरण्यकशिपोर्भवान् ॥६१॥
किं देवैः किमनस्तेन किमन्येन तवाश्रयः ।
पिता ते सर्वलोकानां त्वं तथैव भविष्यसि ॥६२॥
तस्मात् परित्यजेनां त्वं विपक्षस्तवसंहिताम् ।
वार्चं पिता समस्तानां गुरुणां परमो गुरुः ॥६३॥

प्रह्लाद उवाच—

एवमेतन्महाभागाः श्लाघ्यमेतन्महाकुलम् ।
मरीचेः सकलेऽप्यस्मिन् वैलोके कोऽन्यथा वदेत् ? ॥६४॥

पिता च मम सर्वस्मिन् जगत्युत्कृष्टचेष्टितः ।
 एतदप्यवगच्छामि सत्यमत्रापि नानृतम् ॥६५॥
 गुरुणामपि सर्वेषां पिता परमकी गुरुः ।
 यदुक्तं भ्रान्तिरत्रापि स्वत्यापि हि न विद्यते ॥६६॥
 पिता गुरुर्न सन्देहः पूजनीयः प्रयत्नतः ।
 तत्रापि नापराध्यामीत्येव मनसि मे स्थितम् ॥६७॥
 यदेतत् किमनन्तेनेत्युक्तं युष्माभिरीदृशम् ।
 को ब्रवीति यथायुक्तं किन्तु नैतद् वचीऽर्यवत् ॥६८॥
 इत्युक्त्वा सोऽभवन्मौनी तेषां गौरवयन्त्रितः ।
 प्रहस्य च पुनः प्राह किमनन्तेन साध्विति ॥६९॥

पुरोहिता ऊचुः—

यदाह्वदवचनान्मोहग्रहं न त्यज्यते भवान् ।
 ततः कृत्या विनाशाय तव स्रक्ष्याम दुर्मते ! ॥७०॥

प्रह्लाद उवाच—

कः केन हन्यते जन्तुर्जन्तुः कः केन रक्ष्यते ।
 हन्ति रक्षति चैवात्मा ह्यसत्-साधु समाचरन् ॥७१॥

पराशर उवाच—

इत्युक्त्वास्तेन ते क्रुद्धा दैत्यराजपुरोहिताः ।
 कृत्यामुत्पादयामासुर्ज्वालामालोज्ज्वलाकृतिम् ॥७२॥
 अतिभीमा समागम्य पादन्यासस्ततश्चितिः ।
 शूलेन सा सुसंकुहा तं जघामाह वचसि ॥७३॥

तत् तस्य हृदयं प्राप्य शूलं बालस्य दीप्तिमत् ।
जगाम खण्डितं भूमौ तत्रापि शतधा गतम् ॥७४॥
यत्रानपायी भगवान् हृद्यास्ते हरिरीश्वरः ।
भङ्गो भवति वयस्य ततः शूलस्य का कथा ! ॥७५॥
अपापे तत्र पापेष पातिता तव याजकैः ।
तानेव सा जघानाशु कृत्वा नारां जगाम च ॥७६॥
कृत्यया दह्यमानास्तान् विलोक्य स महामतिः ।
वाहि कृणोत्यनन्तेति वदसभ्यवपद्यात ॥७७॥

प्रज्ञाद उवाच—

सर्वव्यापिन् जगद्रूप जगत्स्रष्टर्जनार्दन !
पाहि विप्रानिमानस्माद् दुःसहान्मन्त्रपावकात् ॥७८॥
यथा सर्वेषु भूतेषु सर्वव्यापी जगद्गुरुः ।
विष्णुरेव तथा सर्वे जीवन्स्वेते पुरोहिताः ॥७९॥

पराशर उवाच—

इत्युक्तास्तेन ते सर्वे संस्पृष्टाश्च निरामयाः ।
समुत्तस्थुर्दिजा भूयस्तक्षीषुः मन्त्रयान्वितम् ॥८०॥

पुरोहिता ऊचुः—

दीर्घायुरप्रतिहतबल-वीर्यसमन्वितः ।
पुत्रपौत्रधनेश्वर्ययुक्ता वत्स भवोत्तम ! ॥८१॥

पराशर उवाच—

इत्युक्ता तं ततो गत्वा यथावृत्तं पुरोहिताः ।
दैत्यराजाय सकलमाद्यधनुर्महामुने ! ॥८२॥